

OSNOVE I SMJERNICE
RAZVOJA TURIZMA U
BOSNI I HERCEGOVINI DO
1914. GODINE**Apstrakt**

U radu su sažeto predočene idejne i infrastrukturne osnove turizma i njegove smjernice u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini, kao i njegova razvojna linija od elitnog turizma do nagovještaja i prvih koraka ka njegovom omasovljenju. Izdvojeni su oni segmenti koji su omogućili unapređenje turizma – bosanskohercegovačka željeznica, mogućnosti smještaja, osnivanje i djelatnost Bosanskohercegovačkog turističkog kluba, naučni turizam, sportska društva kao podrška i izložbe kao propagandne i političke manifestacije. Novi karakter turizma tokom prvog desetljeća 20. st. također je predmet razlaganja.

Ključne riječi

turizam, Bosna i Hercegovina, austrougarski period, elitni turizam, željeznica, smještaj, Bosanskohercegovački turistički klub, naučni turizam, sportska društva, izložbe, omasovljenje turizma

BASICS AND GUIDE-
LINES OF TOURISM
DEVELOPMENT
IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA UNTIL
1914**Abstract**

The work will present a succinct review of ideological and infrastructural foundations of tourism as well as the course of its development from elite tourism to indications of the first steps taken towards mass tourism during the period of Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina. The author has singled out those segments which allowed the improvement of tourism – the Bosnian and Herzegovinian railway network, accommodation capacities, the establishment and activities of the Bosnian and Herzegovinian Tourist Club, the support of sport associations and exhibitions in the service of propaganda and politics. The new character of tourism during the first decade of the twentieth century will also be analysed.

Keywords

tourism, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian period, elite tourism, railways, accommodation, Bosnian and Herzegovinian Tourist Club, scientific tourism, sport associations, exhibitions, mass tourism

Mada su ljudi oduvijek putovali i posjećivali udaljena mjesta ponukani raznim motivima, jer je homo viator svojstven ljudskom biću, ipak je turizam moderna pojava, kako se to definiše još 1905. godine, "izazvana povećanom potrebom za odmorom i promjenom klime, probuđenim i njegovanim smislom za ljepote krajolika, radosti i užitak boravka u slobodnoj prirodi".¹ Početak planskog, svrsishodnog i organizovanog putovanja i posjećivanja određenih destinacija obilježio je društva na prelazu iz 19. u 20. stoljeće u kojima se pojavljuje tzv. slobodno vrijeme, odvojeno od radnog procesa i vremena, kojim čovjek svjesno upravlja i osmišljava ga u cilju odmora, zabave, zadovoljstva, ali i obrazovanja, samousavršavanja, odnosno na prijatan način usavršavanja vlastitih kreativnih potencijala.

Naravno, prvi u mogućnosti da postanu turisti bili su pojedinci, pripadnici ekonomskih i socijalnih elita, čije je statusno obilježje bilo dopunjavano i putovanjima. Oni slijede prosvjetiteljske ideje, bili svjesni toga ili ne, posvećeni ličnim iznad interesâ zajednice ili moguće kolektivne intervencije. Samostalno planiraju svoje vrijeme oslobođeni stega dotadašnjih društvenih zakonitosti i vezanosti za tradicionalne norme, iskazujući pri tome karakteristike slobodnog građanstva u nastanku. Od tada se slobodno vrijeme nije više mjerilo samo časovima u toku dana, već i određenim danima u toku godine.²

S druge strane, izleti u prirodu, jednodnevni ili dvodnevni, kasnije obuhvaćeni pojmom vikend-turizma, ostaju sastavni dio tradicionalnog načina življenja i provođenja slobodnog vremena. Teferičenja, sajmovi, vašari, odnosno kolektivna okupljanja, najčešće vezana za vjerske proslave pojedinih mjesta i/ili vjerskih objekata, hodočašća, ali i hadžiluci i druge posjete svetim mjestima u daleke krajeve i dalje ostaju dio ljudske ritmične rutine i iskustva.

Austrougarski period u Bosni i Hercegovini pamti putovanja trgovaca, poslovnih ljudi, državnih činovnika i vojnih časnika, stručnjaka raznih profila u službi vlade, istraživača i prirodnjaka, umjetnika (posjete pozorišta ili muzičkih grupa), službenika konzulata stranih zemalja koji su puni prtljage pohodili Bosnu, ali u početku uz jahaće i tegleće konje uz pomoć derbendžija, pa tek kasnije kočijama, kolima uz pratnju sluga.

1 Turizam. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024. Pristupljeno 9. 9. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/turizam>>.

2 Fotić, 2005, passim.

Svima njima su dodatnu znatiželju budile riječi iz starih putopisa,³ ali i zapisi i dojmovi njihovih savremenika, naučnika, avanturista,⁴ pisaca ili vladinih uhoda, kao i novinarski stupci monarhijskih žurnala ili bosanskih “udomljenika” (Milena Preindelsberger-Mrazović).⁵ Bilo je i onih radoznalih, koji su bosanskohercegovačko podneblje željeli da upoznaju kao novi, neotkriveni dio Monarhije na osnovu karata.⁶

Nesumnjivo da je Austro-Ugarska Monarhija nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine imala važnije zadatke u zaposjednutim zemljama, pa joj je trebalo vremena da prepozna turizam kao potencijalni izvor prihoda. Infrastrukturne pripreme stoga nisu bile direktno povezane s ovom privrednom djelatnošću, nego s idejom prezentacije prosvjetiteljske i blagodatne uloge austrougarske uprave.

U brojnim definicijama turizma moguće je uočiti razne vrste, funkcije i oblike turizma, kao i uslove formiranja turističkog tržišta, što omogućava širok spektar mogućih opservacija tog pitanja. Cilj ovog rada, a u odsustvu drugih studija na koje bi se mogli osloniti, nužno je skromniji i fokusiran je na uočavanje osnovnih infrastrukturnih pretpostavki za razvoj turizma u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske monarhije, te identifikovanje procesa prepoznavanja važnosti i dobiti od turizma kao i stvaranja strategija za njegov razvoj. Čini se da je time moguće istovremeno uočiti i proces napuštanja elitističkog koncepta razvoja turizma i prihvatanja ideje njegovog kontrolisanog omasovljenja i s tim u vezi potencijalne mnogostruke dobiti. Silom modernizacijskih društvenih promjena to je također vezano za nadzor nad slobodnim vremenom članova društva, njihovih organizacija i udruženja, pri čemu se pokazuje da je pojedinac u centru političke i

---

3 Prilično obiman popis putopisa i izvještaja koji se tiču Sarajeva, ali i cijele Bosne i Hercegovine vidjeti u: Bejtić, 1964, 216–221.

4 Šehić, 2023b, 165–180; Šehić, 2023a, 183–191; Šehić, 2000, 105–122; Šehić, 2006, 357–366, Šehić, 2010, 331–347.

5 Šehić, 2007, 342–353.

6 “Za turiste je veoma podesan prilog najnovija putnička karta Bosne i Hercegovine i Dalmacije: G. Freytag’s Reise karte von Dalmatien, Bosnien und der Hercegovina. Masstab 1: 900.000. Preis K 4.—, auf Leinwand K 5.— Druck und Verlag der Kartogr. Anstalt von G. Freytag & Berndt, Wien, VII/1, Schottenfeldgasse 64. Ova je karta fotografičan snimak reljefne karte spomenutih zemalja, te je veoma vjerna, čisto plastična na očima. Rijeke i putovi su u njoj veoma tačno obilježene. Preporučujemo ovu kartu najtoplije svakom turistu.” (Književnost, *Sarajevski list* XXV/34, 1902, 3).

ekonomske misli države. Iz tog razloga kao izvor za ovu okvirnu analizu uzete su službene objave, vijesti i izvještaji, kao i onovremeni novinski članci, kako bi se razznao taj proces sazrijevanja ideje o turizmu kod vlasti, kao funkcionalnoj platformi u ovladavanju društvom.

Bosanskohercegovačka željeznica

Bosanskohercegovački turizam u promatranom periodu mogao se osloniti samo na dva voza koja su vezala glavni grad Bosne i Hercegovine sa sjeverom i jugom. Jedan je saobraćao na relaciji Bosanski Brod – Zelenika uskotračnom prugom u dužini od 538 km, za koju je egipatski „uvaženi princ Muhamed Ali-paša, brat Njegove ekselencije kediv Abas-paše II“ na svom proputovanju po Bosni ostavio bilješku u svojim sjećanjima navodeći da je to pruga „kakvu mi imamo na poljoprivrednim dobrima“.⁷ Ovaj voz iz Bosanskog Broda na Savi, granici s Hrvatskom stigao je u Sarajevo 1882. godine, a iz Sarajeva krenuo za Metković, južno pozicionirani gradić ka Jadranskom moru tek 1891. godine. Po riječima savremenika vagoni voza i lokomotive su u odnosu na one normalne veličine “izgledale kao dječije igračke” i takvi kretali ka centralnoj Bosni koja je u to doba “bila na zlu glasu: pusta, divlja, neuglađena zemlja, ljudi opori i krvožedni; kuda god stranac prođe, vrebaju na nj hajduci i bordžije i gledaju u svakom Evropejcu neprijatelja”.⁸ Pa i takva bila je zanimljiva za okolne zemlje, pa je uzalud dubrovačko opštinsko vijeće odmah napravilo detaljno prostudiran plan izgradnje pruge iz Dubrovnika do Mostara, čime bi se otvorio put za izveznu trgovinu i “usrećila trgovišta dalmatinskog primorja”,⁹ ali i oživjeli otrgnuti krajevi istočne Hercegovine. Ideja evropeizacije do ovog hercegovačkog čoška ipak nije došla.

Drugi voz je povezao Sarajevo s Vardištem tek 1906. godine, takozvanom Istočnom, takođe uskotračnom prugom u dužini od 160 km.¹⁰ Lokalni dnevničar je to ovako propratio: „Kako otvaranje ove nove pruge znači novu epoku u kulturnom napretku istočne Bosne, to je

7 Muhamed, 2008, 26.

8 Truhelka, 2012, 26.

9 Željeznica Dubrovnik – Sarajevo, *Sarajevski list* VI/46, 1882, 2.

10 Ova pruga se smatra jednom od najskupljih, jedan kilometar te pruge koštao je 450.000 zlatnih kruna, a ukupna cijena pruge 75 miliona zlatnih kruna. Dužina pomenute Istočne pruge iznosila je 161,5 km, a puštena je u saobraćaj 1906. godine (Fevzija, 2007, 42).

pojmljivo, da se nova pruga iščekuje s najvećim interesom, a naročito se raduju njoj ljubitelji prirode i turistike. Koliko smo god slušali o toj strani nove pruge iz usta mjernika i turista, svi se slažu u tome, da će ova pruga prolaziti kroz najljepše i najromantičnije krajeve bregovite i šumovite Bosne. Ako Bog da eto nam skorim lijepo prilike da se o tome lično uvjerimo.”¹¹

Za podizanje “stranačkog prometa” desetak godina od okupacije najavljena je veza između Lašve i vezirskog Travnika, te Lašve i Jajca, da bi se ovaj mali čarobni bosanskohercegovački gradić približio putnicima i izletnicima,¹² ali realizacija je kasnila i zaokružena je uskotračnim prugama Lašva – Travnik (1893), Travnik – Bugojno (1894), Donji Vakuf – Jajce (1895). Iz istih razloga je dozvolom visokog ministarstva dilžansom povezano Visoko s Kiseljakom i to u ljetnom periodu,¹³ a i Mostar s Hutovim blatom. Za posebne goste su se dodavali posebni vagoni na željezničku kompoziciju, pa i omogućavali zasebno plaćeni voz,¹⁴ a mogla se organizovati i vožnja u dužini od 16 km šumskim željezničkim vozom od pilane u Hadžićima do Igmana.¹⁵ Posebno važno bilo je povezivanje bosanskohercegovačkog s jadranskim putnim prometom. Stoga su bosanskohercegovačke državne željeznice 1899. godine postigle sporazum s austrijskim *Lloydom*, kojim su uključene c. i kr. vojnička željeznica Banjaluka – Dobrljin, bos.-hercegovačka dilidžansa, te u jadranskom prometu kartelirana društva za plovidbu morem. Sporazumom je omogućeno povezivanje putnih linija, olakšanje i ubrzanje putovanja, a time povećanje turističkog prometa. Posebna stavka su bili popusti na cijene voznih karata, a putnici su informacije o putnim pravcima mogli naći u Beču, Budimpešti, Sarajevu, Mostaru, Banja Luci i Donjoj Tuzli,¹⁶ a na svim željezničkim stanicama snabdjeti se raznim potrepštinama zaslugom poduzetnih trgovaca.¹⁷ Mada se

---

11 Otvaranje nove željezničke pruge, *Sarajevski list* XXIV/74, 1906, 2.

12 Saobraćaj Lašva – Travnik – Jajce, Bosan.- herceg. prometna diligencija, *Sarajevski list* XIV/80, 1891, 2.

13 Kiseljak, *Sarajevski list* XV/50, 1892, 2.

14 Austrijske turiste, *Sarajevski list* XXX/40, 1907, 2.

15 Austrijsko državno šumarsko društvo, *Sarajevski list* XVIII/100, 1895, 2.

16 Oglas, *Sarajevski list* XXII/113, 1899, 4.

17 Reklama: „Trgovina Ilije Ivaniševića u Mostaru. Preporučuje svoj podrum najboljih Mostarskih vina „Žilavke“ i „Blatine“ ... kao i najbolje vrste lozove rakje ... Ujedno preporučuje p. trgovcima materijalom za građevine, kao i gospodi poduzetnicima i graditeljima raznih građevina

vlada potrudila da putnicima ugodi, ipak, nije mogla da u potpunosti zavede red. Kako bilježi jedan dnevni list, nije bilo potrebno da se u kupeima izvjesu tablice s natpisom “za nepušače”, “jer se naša publika na njih vrlo malo ili nikako ne obazire. No kad je tako naša publika slabo disciplinovana i neće da zna i razumije, zašto se one table meću, onda je dužnost konduktera da bolje pripaze na takve putnike i da ih opomenu, jer ima mnogo svijeta, koji ne može da trpi dima od duvana, a mnogima i direktno škodi.”¹⁸

Nije samo uživanje išlo željeznicom, već i bolesti, pa su opravdavale strah koji su stranci i putnici izazivali kod domaćeg stanovništva. Talas epidemije se 1893. širio Evropom, pa je preko Brčkog, gdje je i bilo najviše oboljelih i umrlih, ušao u Bosnu i Hercegovinu i zašao po gradovima,¹⁹ a bar po zvaničnim izvještajima nije zahvatio Sarajevo. U jednom momentu kolera zahvata 20 željezničkih radnika između Jajca i Donjeg Vakufa, pa je preko njih leglo kolere bilo u travničkom okrugu.²⁰ U Ugarskoj je kolera bjesnila 1910. pa kako nije bilo “nikakvih mjera protiv stranaca”²¹ došla je do Bosanskog Broda. Vladin povjerenik za grad Sarajevo je 6. oktobra 1910. izdao objavu u kojoj su pobrojane mjere predostrožnosti, među kojima su bile i one da se u hanovima i svratištima dnevno čiste i dezinfikuju dvorišta i štale, a hotelijeri, handžije i privatnici koji dobiju gosta iz Ugarske, Hrvatske i Slavonije, Rusije ili Italije, “dužni su to u roku od 6 sati bez odvlačenja kod prijavnog ureda, gr. poglavarstva soba br. 4 prijaviti”.²²

U mirnim vremenima kojih je bilo više putnici za Sarajevo mogli su ići i rijetkim motornim vozilima po makadamskim putevima, gotovo neprohodnim, jer drugih dugo nije ni bilo, te kočijama, fijakerima,

---

u Hercegovini, Dalmaciji i Crnoj Gori, jer je stanju danas dati jeftinije nego iko drugi najbolje vrste drvene građe, ... Takođe preporučuje svoje stovarište svakovrsna brašna i žita, po najnižoj dnevnoj cijeni, kao i suve i svježe ribe jegulje za vrijeme sezone. Sve gornje artikale prodajem franco na svima željezničkim i pomorskim stanicama (*Srpska riječ*, I, br. 1, 1/14. januara 1905, 8).

18 “Za nepušače” na željeznici, *Srpska riječ* VI/24, 1910, 3.

19 Pored Brčkog kolera je registrovana u Gradačcu, Gračanici, Tuzli, Bijeljini, Zvorniku, Derventi, Maglaju, Bugojnu, Jajcu, Kotor-Varoši, Vlasenici i Tešnju.

20 Kolera u Bosni, *Sarajevski list* XVII/135, 1893, 3.

21 Kolera u B. Brodu, *Srpska riječ* VI/206, 1910, 3. Kolera, *Srpska riječ* VI/207, 1910, 1–2.

22 Objava, *Sarajevski list* XXXIII/238, 1910, 4.

zaprežnim kolima ili kombinacijom ovih prevoznih sredstava stizati na odredište. U samom Sarajevu od Nove 1885. godine čekala ih je „konjska željeznica“ (tramway). Od polazne stanice u Ferhadiji stizalo se do željezničke stanice za 13 minuta, „glatko čisto nečujno kao po dlanu“.²³

Mogućnosti smještaja

Uglednim putnicima odredišta su bili bosanskohercegovački hoteli, od kojih je najugledniji, najbolje opremljen i po evropskim mjerilima uređen hotel *Evropa* u Sarajevu, sagrađen 1882. godine u vlasništvu Gligorija Jeftanovića.²⁴ U tom momentu u Sarajevu osim vladine palače i još par drugih zdanja nije bilo zgrada „od pečene opeke; sve je drugo bilo od sušene ilovače i drveta“.²⁵ U vrijeme otvaranja Vijećnice još uvijek je hotel bio osvjetljen petrolejskim lampama koje su „stalno dimile i vazduh se mogao sjeći nožem, a osim toga pušile su se i peći, pa je ipak lokal uvijek bio pun i svi zadovoljni“.²⁶ Tome je doprinosila izvrsna francuska kuhinja.²⁷ Zbog toga reklama iz 1910. godine naglašava da hotel ima električno osvjetljenje, parno grijanje, elegantne banje, 90 soba i restoran s odličnom kuhinjom i Pilsenskim pivom, garažu za automobile i „omnibus za svaki voz“.²⁸ Godinu kasnije hotel je nadograđen trećim i četvrtim spratom i uvedeno je centralno grijanje.²⁹ Njemu kvalitetom usluga približan podignut je 1895. godine *Grand* hotel Danela A. Saloma, „na ušću Ferhadije ulice u Čemalušu“, djelo

23 Otvaranje konjske željeznice, *Sarajevski list* I/1, 1884, 2.

24 „Izmlilila je poslije dužeg vremena kuća g. Gliše Jeftanovića, iz zemlje, te sad na mramornom temelju raste na očigled. Solidna građa ove zgrade neka posluži mnogima za uzor. Jer, gradi, brate, što god ljepše može. Od studenog kreča i kamena. Od kamena nikom ni kamena. Stajace mu hiljadu godina“ (Građevine po Sarajevu, *Bosanskohercegovačke novine* IV/56, 1881, 3).

25 Truhelka, 2012, 30.

26 Prvi moderni banket u Sarajevu, *Jugoslovenska pošta* 3224, 1939, 9.

27 Na otvaranju Vijećnice 20. aprila 1896. godine meni je bio sljedeći: “Diner – Potage a la reine, Truites saumonees a la mayonnaise, Filet de bocuf a la bourgeoise, Ecrevisses a la gelle, Gotelettes de mouton – haricots verts, Dindon roti, Salade, Compote, Asperges en branche, Pudding imperial, Glace tutti frutti, Fromage, Dessert.” (Isto).

28 Hotel Evropa, *Srpska riječ* VI/153, 1910, 8.

29 Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), fond: Ostavština Jeftanović (FOJ), 8/2496. Nadogradnja Hotela Evropa.

arhitekta Josipa Vancaša.³⁰ Hoteli niže kategorije bili su *Central* Antona Pratschke, Pešutov *Imperijal*, *Radecki*, stari *Orijent*, *Austrijskog cara*, *Crkveni hotel* Stefana Katića Nevesinjsca u Ćemaluši, te hoteli *Carska kruna*, *Gazi*, *Zlatno janje*, *Sarajevo* i *Anker*. U službenom listu u redovnoj rubrici navodila su se imena svih gostiju koji su boravili u sarajevskim hotelima.

Za lakšu orijentaciju u Sarajevu gosti su koristili štampane turističke vodiče³¹, koji su ih upućivali u istorijat gradskih znamenitosti, najbliža izletišta (Ilidža, Kovačići, Dariva, Vogošća, Kiseljak),³² cijene u restoranima i ašćinicama, kao i cijene prevoza lokalnim vozovima, fijakerima, omnibusom ili iznajmljivanja konja. Ali, svoje su usluge pratnje i pokazivanja grada nudili i pravi vodiči,³³ koji su se i profesionalno putem novina zahvaljivali gostima na pruženom povjerenju.³⁴

Drugi gradovi u Bosni i Hercegovini također imali su svoje hotelske smještaje – banjalučki *Lamm* Lazara Popovića Delića, kasnije izgrađena *Narenta/Neretva* hotelijera Richarda Puhra, pa potom *Haramyja* i *Orijent* „Perinovića i druga“, preimenovani *Union* u *Grand Hotel Orient* Pavla Vukanovića, te erarna *Bosna* u Mostaru, *Hofner* u Jajcu,

30 „U hotelu imade preko 40 ukusno namještenih odaja sa svakom udobnošću i električnim osvjetenjem. U prizemlju su dvorane za gostionicu i za kafanu. Jučer pri otvaranju hotela, plamtjela je u njemu lijepa električna svjetlost, kao prva iz naše električne centrale, uvedena u privatne zgrade.“ (Grand-Hotel u Sarajevu, *Sarajevski list* XVIII/53, 1895, 2).

31 Šarac, 2012, 285-300; Šehić, 2011, 302-322.

32 Duhovski praznici, *Sarajevski list* XII/69, 1889, 2.

33 „Putnici – koji putuju radi pregledavanja i upoznavanja grada Sarajeva i okoline kao i radi trgovine, neka ne zaborave obratiti se na mene – Miću Barbarića, prvog vođu putnika u Sarajevu – a ja obećajem svakog na potpuno zadovoljstvo upoznati sa svima znatnijem i zanimljivijem predjelima šehar Sarajeva i okoline kao i sa trgovcima i zanatlijama. – Moje mnogo-godišnje bavljenje tijekom poslom i priznanjima od više gospode koje sam imao čast upoznati sa Sarajevom i okolicom dovoljan je dokaz da ću svakog na potpuno zadovoljstvo poslužiti. Nalazim se od 8 sati u jutro do 8 sati u večer kod Hotel Evrope ili Hotel Pračke. – Radi lakšeg poznavanja nosim crveno-žutu kapu. S poštovanjem Miću Barbarić putničko vođa.“ (*Srpska riječ* I/89, 1905, 6).

34 „Čast mi je ovijem putem zahvaliti se svojoj gospodi i gospođama koji me udostojše da ih upoznam sa Sarajevom i okolinom i pri polasku izraziše mi svoje potpuno zadovoljstvo te se ujedno preporučujem i za u budućer obećavajući da ću ih i od sada kao i do sad na potpuno zadovoljstvo poslužiti. Sa osobitim poštovanjem Miću Barbarić, Stranski vođa.“ (Javna zahvala, *Srpska riječ* I/86, 1905, 6).

Prizren u Bosanskoj Dubici braće Cikota, *Osatica* u Srebrenici Alekse Jovanovića, *Bosna*, *Posavina* i *K caru austrijskom* u Brčkom, *Vlašić* i *Lašva* u Travniku, *Vrbas* u Bugojnu, *Bosna* u Varcar-Vakufu, prvi *Grand hotel* u Tuzli, *Gerstl* u Foči, *Ozren* u Gračanici, *Zvijezda* u Prnjavoru, *Gradačac* u Gradačcu, *Central* i *Grand Hotel Ladaniji* u Zenici, *Žepče* u Žepču, *Horvath* u Goraždu, Schreiberov hotel u Višegradu, Josef Olehla u Ustipračići, Rajčevića u Derventi, hotel Bilić u Nevesinju. Zemaljsko-erarna svratišta, davana u zakup, imali su Jajce (*Grand* i *Pliva* hotelijerâ G. Vincenzapa potom Totha), Doboj, Jezero, Jablanica i Gacko.³⁵ Opštinska svratišta, također za iznajmljivanje, mogla su se naći u Bijeljini (*Drina*), Bosanskom Petrovcu (*Krajina*), Visokom, Sanskom Mostu, Cazinu, Ljubuškom, Županju, Varešu i Fojnici, a erarna gostiona nalazila se na Bočcu. Premda se svi nabrojani pominju kao hoteli, upitna je njihova kategorizacija i kvalitet usluga. Tako npr. u Stocu se gostiona naziva *Hotel Evropa*, vlasnika Perišića i Radana, a pominje se da ovaj hercegovački gradić imao i hotel u vlasništvu i pod vođstvom Margarete Kratofil. Naravno, bilo je i onih koji su ispunjavali sve kriterije, a na zadovoljstvo posjetilaca.³⁶

Svi posjetioci, ipak, na putevima otkrivanja egzotične Bosne računali su na ova svratišta, prenoćišta, hanove i gostionice, te nenadana gostoprimstva i sretan završetak putovanja. Kolobara Han, Morića Han, Besarin han, Ćemaluša, Han Boška Alekse Kreštalice,³⁷ samo su neka čuvena sarajevska konačišta, koja su bila dostupna cijenom i domaćim putnicima.

Ne samo hanovi nego i brojni „hoteli“ izgledali su kao obična složena kućanstva, s dodatnim „zgradama“. Pored zgrade sa sobama za putnike, gostionice za ručavanje, kuhinje i podruma za led, nalazili su se objekti za štalu, kokošinjce, drvljanike, praonicu rublja i sl.³⁸ Kupatila i toaleti se i ne pominju, pa ostaje nejasan nivo higijenskih uslova i uopšte kontrole rada ovih prenoćišta.

Poseban kvalitet usluga nudili su hoteli i konaci zemaljskog erara (od 1885) uz ljekovite banje, npr. hotelski kompleks *Austrija*, *Hungarija* i *Bosna* s 118 soba za strance na Ilidži („Hungaria“ s 27 soba, „Austria“

35 *Izvištaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, 1906, 589–591, 595–597.

36 Abadžić-Hodžić – Suljević, 2023, 238–240.

37 Hoteli i hanovi u Sarajevu, *Srpska riječ* VI/131, 1910, 3.

38 Ovo je slika uobičajene gostione s prenoćištem erarne gostione, nuđene u zakup. U ovom slučaju u Jajcu (Ponuda, *Sarajevski list* XIII/43, 1890, 3).

prije s 19, a sada s 31 sobom, „Bosna“ s 59 soba), elegantno uređenim „društvenim prostorijama“ i mnogim verandama. Osim ovih hotela imala je Ilidža još i privatni hotel „Igman“ naročito za muslimanske i jevrejske kupališne goste, gdje se kuhalo po njihovu „vjerskom obredu“. Bašte, naročito poznata bila je ilidžanskog hotela *Austrija*, pogodna za bankete i druge svečanosti za okupljanje uticajnih ličnosti bile su pogodna za odmaranje uz vojnu muziku i ringišpil u blizini. Ilidža je nudila kupatila s vrelom sumpornom vodom (za malokrvne, bolesnike hronične reume, kostobolje, skrofuloze, kožne i unutrašnje bolesti),³⁹ ugljičnom kiselinom, blatom i hladni bazen, a u slobodno vrijeme duge šetnje i druge posebne sadržaje – odlazak biciklom do Vrela Bosne ili obližnjeg hipodroma, igranje tenisa, kriketa ili bilijara, gađanje u streljani ili odmaranje u čitaonici „sa listovima svijeh zemalja“, a za dame salon za uljepšavanje.⁴⁰ Uz elitne centre obično su išla konačišta sa „sumnjivim“ osobljem i uslugama.⁴¹ Dobra povezanost Ilidže, do koje je iz Sarajeva svakodnevno stizao prvo voz, a potom omnibus,⁴² činila ju je omiljenim mjestom i za domaće uglednike, ali i ostalo stanovništvo.

Treba imati na umu ambicije austrougarske vlasti da izgradnjom zdravstvenih, zabavnih i rekreativnih centara u Bosni i Hercegovini

39 „Upravitelj zemaljske bolnice u Sarajevu, primarije dr G. Kobler predavao je u ponedjeljak u naučnom zboru medicinske doktorske kolegije u Beču „o ljekovitim vrelima Ilidže u Bosni“. U svezi s ovijem predavanjem govorili su još i dvorski savjetnici profesor dr. Ludwig i profesor dr. Neumann [...] Pri koncu uzeo je riječ i čuvani ženski liječnik profesor dr. Chrobak i govorio o svom ličnom opažanju prije dvije godine na samoj Ilidži i izrekao svoje uvjerenje, da će Ilidža za nekoliko godina postati svjetsko kupašište prvoga reda.“ (Predavanje na Ilidži, *Sarajevski list* XVIII/41, 1895, 2).

40 Otvaranje Ilidže, *Sarajevski list* XV/60, 1892, 3; Zemaljsko-erarna sumporna banja Ilidže *Sarajevski list* XVIII/47, 1895, 4; Otvaranje Ilidže, *Sarajevski list* XXXIV/94, 1911, 3.

41 „Tu se nalazi hotel „Igman“, zgrada Fadilpašića vakufa, koji je jedan „hadžija“ zakupnik. Hotel je centrom nemorala. „Hadžija“ je nabavio dvije „kelnerice“, pa se tamo mogu vidjeti oženjeni i neoženjeni, gdje rasiplju novac, koji im je pranded uštedio. U „Igmanu“ rasiplje se novac, ali čiji: na moju žalost, većinom naš islamski. Ovde nema kontrole. Vladini organi to vide i znadu za to odavno, ali ni mukajet nijesu, kao da ih se to i ne tiče. Kad propadamo. U „Igmanu“, osim što se novac troši, opasnost je i po zdravlje, jer je pitanje, koliko se može porodica sa prelaznim bolestima zaraziti?“ (Nemoral na Ilidži, *Srpska riječ* III/109, 1907, 3).

42 U nedjelju ov. mj. 20 započeta je svakodnevna vožnja omnibusa između Sarajeva i Ilidže, *Bosanskohercegovačke novine* III/51, 1880, 3.

– banja (Kiseljak⁴³, Olovo, Kulaši kod Prnjavora, Gata kod Bihaća, Vručica banja kod Banja Luke, Guber kod Srebrenice, Gornji Šeher, Slatina) stvori takav potencijal kojim će osigurati dalji razvoj turizma i promociju vlastite uprave. To što evropska javnost nije bila o tome dovoljno informisana, uprkos posjetama novinara brojnih država, posebno je pitanje.⁴⁴ Službene vladine novine austrougarskog perioda, *Sarajevski list*, pored edukativnih feljtona o Bosni i Hercegovini⁴⁵, redovno prate prisustvo gostiju u glavnom gradu, navodeći njihova imena u pobrojanim hotelima i prenoćištima.⁴⁶ Imena gostiju govore o šarolikim društvima i usprkos svemu o protočnosti komunikacija i dinamici poslovanja toga vremena. Zanimljivo je, ipak, da se oni nazivaju stranci, “prispjeli” i sl., pa je sve upućivalo na njihov prolazan boravak i kratko zadržavanje. Termin gost se dosta kasno pojavljuje (1892) i to najprije vezan za “kupališne goste” u banjama, što je upućivalo na konačno razumijevanje mogućnosti razvoja bosanskohercegovačkih uslužnih kapaciteta.

Počeci organizovanog turizma

Organizovani prihvati gostiju, *turistika* kako se tada nazivao, imao je svoju kratku predistoriju u nastojanju Zemaljske vlade i njenih službenika da pokažu napredak svoga rada i provođenje evropeizacije ove „divlje“ zemlje. Delegacije vladinih činovnika, privrednika, bankara i drugih zainteresovanih za procjenu uslova oko mogućih ulaganja ili rada bile su uvijek dobrodošle i nakon službenih razgovora vođene su u obilazak grada i njegove okoline.

S potrebom da se gostima vlade i njenih institucija ponudi što bolji uvid u ljepote i blagostanje Bosne i Hercegovine često su glavni organizatori izleta i putovanja, ali i glavni vodiči uglavnom bili vladini službenici, pa i oni višeg ranga, sve u zavisnosti od reputacije gostiju.⁴⁷

43 “Ovdašnji uvaženi građin i trgovac Risto Đ. Besarović zajedno sa drom J. Makancem zauzeli su ovo ljekovito vrelo i tako ga uredili, da se svijet ne more da nahvali te čistoće, ljepote i uredbe” (O Kiseljaku, *Bosanska vila* III/13, 1888, 207; Kupalište Kiseljak, *Sarajevski list* XIX/90, 1896, 3).

44 Walton, 2013, 13-14; Strani gosti, *Sarajevski list* XVII/82, 1894, 2.

45 Putne bilješke iz Bosne, *Bosanskohercegovačke novine* I/34, 1878, 1-2.

46 Prispjeli u Sarajevo u Hotel Orijent, *Bosanskohercegovačke novine* III/3, 1880, 3.

47 „U srijedu je stiglo amo odjelenje društva turista u Danskoj, dolazeći iz

Upravo je to bio glavni razlog da se septembra 1892. godine osnuje *Bosanskohercegovački turistički klub*, čiji su članovi svakako bili ugledni i visokopozicionirani članovi društva. Jedan od takvih bio je okružni predstojnik i c. i kr. domobranski natporučnik, a od 1890. kapetan, baron dr Franjo Molinari, ujedno i vitez francuske počasne legije, a i šurjak barona Vranicanija, koji se pored zadatka da održava odnose s domaćim stanovništvom bavio i organizovanjem prijema, svečanosti i zabava za visoke zvanice.⁴⁸ Mada je prvi predsjednik kluba bio dr Lotar vitez Berks, kotarski predstojnik, ipak, značajniji doprinos u razvoju kluba dao je potpredsjednik Molinari, koji je predsjedničko mjesto preuzeo 1897. godine. Za vrijeme njegovog mandata vlada će turizam prihvatiti kao ozbiljnu činjenicu i značajno podržavati rad kluba preko istaknutih pojedinaca kao članova elitnog društvenog kruga.

Kako je, između ostalog, proklamovana prosvjetiteljska misija Monarhije bila obrazloženje za njeno prisustvo u Bosni i Hercegovini, to su njeni rezultati na tom polju trebali biti vidljivi i dostupni. Bosna je trebala postati „primamljiva za učeni svijet u Evropi“. Uistinu su naučni radnici iz Evrope počeli dolaziti organizovano u posjete, najviše u Sarajevo kao „locus credibilis“ na naučne kongrese i izlete,⁴⁹ a dočekivali su ih, pored pored službenih gostiju vlade, članovi Turističkog kluba. Među prvima 1892. godine na desetodnevni boravak stigao je naučni klub iz Beča „od 13 muškinja i 3 ženskinje”,⁵⁰ koji su ponovili svoju posjetu

---

Njemačke i Austro-Ugarske. Društvo ovih turista broji trinaest osoba, koje muških, koje ženskinja, a po položaju su advokati, liječnici, trgovci i posjednik. Okružni predstojnik g. dr. barón Mollinary sprovodio ih je po Sarajevu, a Njih. Preuzvišenosti barón i baronica Kutschera priredili su sinoć na Ilidži u počast turistama večeru, na koju osim turista bješe pozvan poveći broj činovnika i građana. Turiste će danas zasebnim vozom otputovati u Mostar, odnosno u Metković.“ (Turiste, *Sarajevski list* XIV/78, 1891, 3).

48 Primjer toga je zabava za ministra Kalaja i njegovu suprugu, Kučeru i suprugu, građevinskog direktora Štiksa, vladinog savjetnika Pasinija, okružnog predstojnika Horovica i njihovu pratnju, organizovana na Ilidži, prilikom koje je muško pjevačko društvo uz svog horovođu Vancaša posebno pozvano da otpjeva par njemačkih pjesama, ali i „Misli moje“ i „Tiho noći“. Doček gostima je priređen pratnjom „seljaka iz okolice sa fenjerima i zapaljenim lampionima u ruci.“ (Kraj programa obilježio je vatromet. Serenada na Ilidži, *Sarajevski list* XV/96, 1892, 2).

49 Predavanje o Ilidži, *Sarajevski list* XVIII/41, 1895, 2.

50 “Klub će 17. maja stići u Metković, za tijem će poći u Mostar i 19. maja stići u Sarajevo, gdje će ostati do 22. Odovlen će klub poći u Jajce, pa preko Travnika i Janjići, Doboja u D. Tuzlu, gdje se za 25. maja očekuje. Sjutra dan vrtiće se klub preko Brčkog i Broda u Beč.” Naučni klub u Beču,

1901. godine i dobili zahvalu osnovne škole u Trnovu.⁵¹ Oni su “otvorili put” današnjim rječnikom rečeno tzv. kongresnom turizmu u Bosni i Hercegovini. Arheolozi i antropolozi svoj su kongres održali 1895,⁵² geolozi i mađarski ljekari 1899,⁵³ a iste godine i ornitolozi kojima je bio posvećen i poseban banket.⁵⁴ Ovaj ornitološki skup popratio je Zemaljski muzej izložbom balkanskih ptica naporom zaposlenog Otmara Rajzera, koji je goste vodio i na vodopad Skakavac u blizini Sarajeva, ali i u Mostarsko i Hutovo blato, gdje su učesnici pokazali čudnu naklonost k pticama.⁵⁵

Sarajevski list XV/47, 1892, 2; Strani gosti, *Sarajevski list* XV/61, 1892, 2.

- 51 „Naučni klub u Sarajevu“, *Sarajevski list* 55, 10. maja/27. aprila 1901, 2; „Tom prilikom izvoljeli su gg. članovi toga kluba megju se sakupiti svotu od osamdeset i četiri krune, kao dar siromašim učenicima ovd. Nar. Osnovne škole. ... Trnovo, 12. maja 1901. Miloš Krestić, učitelj“ (Javna zahvala, *Sarajevski list* XXIV/57, 1901, 3).
- 52 O kongresu arheologa i antropologa u Sarajevu od 15. do 22. augusta 1895. godine vidjeti: *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, 1973, 133–139, 143–144, 146–147, 149–153.
- 53 O izletu u Bosnu slušatelja Visoke škole za kulturu tla iz Beča pod vodstvom profesora Adolfa Friedricha vidjeti: Bečki izletnici u Bosni, *Osvit* II/46, 1899, 5; Ugarski liječnici u Sarajevu, *Sarajevski list* XXII/104, 1899, 3.
- 54 Ornitološki sastanak u Sarajevu, *Osvit* II/56, 1899, 4. “Sinoć je u počast članova ornitološke konferencije bio banket na Iliđi, kojem je predsjedavao gragjanski doglavnik preuzv. g. baron Kutschera, a osim mnogih stranih gostiju, do 50 na broju, iz Njemačke, Italije i Austro-Ugarske sa dvije strane gospogje, prisustvovali su banketu predstojnici svijeh odjelenja zemaljske vlade gg. baron Benko, B. Krausz, F. Sonnleithner i E. Stix, dvorski savjetnik g. Kosta Hörmann, okružni predstojnik g. dr. baron Mollinary, gradski načelnik H. Nezir ef. Skalić, podnačelnici gg. Petro T. Petrović i dr. Vi. Nieć i nekoliko viši stručni činovnici i nastavnici iz pojedinih škola. Kad je natočen šampanjac, ispio je prvu zdravicu preuzv. g. baron Kutschera, pozdravivši prisutne članove ornitološkog sastanka u Sarajevu, koji su svoja proučavanja o ptičijem svijetu raširili i na područje Bosne i Hercegovine.” (Banket na Iliđi, *Sarajevski list* XXII/115, 1899, 2; O posjeti njemačkih antropologa Sarajevu, *Bošnjak* XXIV, 1906, 72).
- 55 “... Svi bijasmo u opće toga mišljenja, da bi brudana valjalo malo i pričuvati (štedjeti) i ne kupiti svake godine iz gnijezda mu jaja i ptiće, kako bi se ova veoma interesantna ornitološka draž očuvala Sarajevu, jer nema na svijetu ni jednoga glavnoga grada, koji bi u neposrednoj svojoj okolici od ne puna 4 sah. udaljenosti mogao ukazati na naseljeno gnijezdo brudanovo. To nam je najsvečanije i obećao Reiser. Spazismo još i lješnikaru*) (Nusshäher, Nussknacker, Nucifraga caryocatactes) i to odliku sa debelim kljunom (pachyrhynsus),- preletajući duž doline; dalje crnoga djetlića ili žunu (Dryocopus martius ili Picus, kojega u gustoj šumi ubi Reiser), vrtirepa**) (Alpenbraunelle, Flüevogel, Accentor alpinus kojega ubi Schlabitz), ...Izigoše u Čaplini* gdje Reiser kod

Niz okupljanja nastavio se s geografima⁵⁶, a 1903. godine njemačkim inženjerima⁵⁷, dermatolozima⁵⁸, desetodnevnim izletom geologa⁵⁹, sastankom ljekara.⁶⁰ Francuski univerzitetski profesori, naučnici i arhitekti su se pojavili 1911. godine⁶¹, ali se svakako s njima spisak organizovanih naučnih konferencija ne iscrpljuje. Navedeni posjetitelji bili su svjedoci “očevidna napretka i onog znanstvenog blaga, na kojem bi mnogi veliki gradovi mogli pozavidjeti Sarajevu”.⁶² Kritičari ovakih okupljanja, zamjerali su što su se ova okupljanja odvijala „na račun bosanskog budžeta – sve za pohvalu bosanskoj upravi”.⁶³

Nisu samo naučnici s interesovanjem pohodili Bosnu i Hercegovinu, poslom je dolazilo i mnoštvo privrednih udruženja (Donjo-austrijsko zanatsko društvo, Austrijsko državno šumarsko društvo, predstavnici Društva hrvatskih mjernika i neimara, profesori budimpeštanske politehnike, ugarski “trgovački dvor”, zagrebačke i austrijske trgovačke i obrtničke komore),⁶⁴ u čiju se dobrodošlicu, ugošćavanje i pratnju

---

željezničke stanice ubije jednu kumriju (Turtur risorius decaocto), koju su nekada Turci iz Azije prenijeli u ove krajeve i naročitim zakonima je štitili, te se ovuda tako odomačila i razmnožila, da se duž Neretve svuda nalazi i podivljala. ...“ (Glas njemačkog naučnika o Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXIV/26, 1901, 1–2).

- 56 Izlet geografa u Bosnu, *Sarajevski list* XXII/61, 1899, 2.
- 57 Društvo austro-ugarskih inženjera i neimara, *Sarajevski list* XXVII/63, 1903, 3.
- 58 Dermatološki kongres u Sarajevu, *Sarajevski list* XXVI/63, 1903, 2.
- 59 Izlet megjunarodnih geologa, *Sarajevski list* XXVI/99, 1903, 2; Sa izleta megjunarodnih geologa po Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXVI/110, 1903, 2.
- 60 Naučni sastanci liječnika u Sarajevu, *Sarajevski list* XXXII/9, 1910/1909, 2.
- 61 Gosti iz Franceske, *Sarajevski list* XXXIV/202, 1911, 3.
- 62 Banket na Ilidži, *Sarajevski list* XXII/115, 1899, 2.
- 63 Simić, 1911, 73.
- 64 „Dne 5. juna doći će u Sarajevo oko 60 članova Donjo-austrijskog obrtničkog društva, da pohode Bosnu i Hercegovinu i razgledaju naše mlade obrtničke zavode. Društvo će 9. juna poći odovlen u Mostar, pa se preko Dalmacije vrititi nazad u Beč.“ (Turiste, *Sarajevski list* XVIII/63, 1895, 2; Austrijsko državno šumarsko društvo, *Sarajevski list* XVIII/100, 1895, 2; Izletnici iz Zagreba, *Sarajevski list* XXI/100, 1897, 2; Strani gosti iz Budimpešte, *Sarajevski list* XXI/39, 1898, 2; Ugarski trgovački dvor u Sarajevu, *Sarajevski list* XXIV/61, 1901, 2; Austrijski trgovci u Zagrebu i u Bosni, *Sarajevski list* XXXI/105, 1908, 2; Doček zagrebačkih gostiju, *Sarajevski list* XXXIII/107, 1910, 3; Izaslanici austrijskih trgovačkih i

uključivao i sarajevski Tehnički klub, koji je građanstvo poznavalo po organizovanim predavanjima. Kasnije su članovi bosanskohercegovačke Trgovačke i obrtničke komore bili u prilici da uzvrate posjete.⁶⁵

Posebno zadovoljstvo elitnim krugovima donosile su organizovane konjske trke kroz Bosnu i Hercegovinu. Prva značajnija na ruti Bihać – Sarajevo desila se 1893. godine, pod pokroviteljstvom samog cara koji je osigurao 12.000 kruna za pobjednike. S obzirom na to da su domaći sinovi zaslužili prvu i drugu nagradu završni banket je bio time uspješniji. Uz ovu novčanu potporu, čime je car “posvjedočio svoj živahan interes za sve grane privrednog razvitka ovijeh zemalja”, on je poklonio i “10 plemenitih pastuha za oblagorogjenje domaćeg konjskog soja”. U zdravici ispred jahača Mehmed beg Kapetanović je “jezgrovitim riječima istakavši golemi značaj ove utrke, kao dokaz nove carske milosti naspram Bosne, koja se ponosi tijekom, što je poslije lanske utrke od Beča do Berlina njoj pala u dio ovolika počast. ‘Naš je narod dokazao ovom prilikom, da može poslužiti kao dobra kavaljerija u službi za Cara i otadžbinu (Živio!)’”⁶⁶ Ovaj vid podrške bio je znak da su trke u Bosni i Hercegovini postale ekskluzivan i elitni događaj, kako po ugledu organizacionog odbora,⁶⁷ svim ritualima koji su pratili takve vrste događaja uz kladioničare, toalete dama i sl., ne samo u Monarhiji nego je probudio i široki interes svjetske javnosti. Gosti koji su dolazili svjedoče o tom čudesnom interesu.⁶⁸

---

obrotničkih komora, *Sarajevski list* XXXIII/109, 1910, 2).

65 „Sinoć u 11 sah. otputovalo je 65 članova naše trgovačko-obrotničke komore na naučni izlet u Zagreb, Budimpeštu, Beč i Prag.” Naučni izlet, *Sarajevski list* XXXIV/91, 1911, 2.

66 Utrka Bihać – Sarajevo, *Sarajevski list* XVII/89, 1893, 2.

67 “U odboru bjehu ove godine ovi članovi: podmaršal vitez Gradi, predstojnici odjelenja Ed. vitez Horowitz i Isidor baron Benko, Miron vitez Zarzyeki, major Sig. Feszl (reditelj utrke), Mehmed beg Kapetanović, Jakov vitez Mikuli, dr. Franjo baron Mollinary, Petro T. Petrović, kapetan K. pl. Roth, Lj. baron Pereira i dr. Franjo grof Deym. Sudac bješe G. Ernst, handicaper K. Wackerov, starter Al. Waugh, a za lokalne utrke kapetan pl. Roth, upravitelj totalizatora O. pl. Hirst, a tajnik, blagajnik i mjerač K. Kiss. Megju stranim gostima su izaslani članovi jockeyskih klubova u Beču i Budimpešti, nekolicu poznati sportsmani na svjema utrkama u monarhiji i nekoliko dopisnika bečkih većih listova. Iz unutrašnjosti Bosne stigao je poveći broj činovnika i muhamedanskih uglednika na utрку.” (Konjska utrka u Butmiru, *Sarajevski list* XIX/78, 1896, 3).

68 „Jučer su zasebnim vozom stigli u Sarajevo direktor zemaljske vlade g. Eduard vitez Horovitz, a s njim 25 inostranih gostiju, Francezi i Inglezi.

Već sljedeće godine nagrade nisu bile u tolikom iznosu, ali su trajale četiri dana i pokazale učešće džokej klubova iz cijele Monarhije.⁶⁹ Službene novine su pratile svaki detalj ove trke, a i događaje oko njih, pa su navele da je tokom ovih trodnevni trka bilo 10.000 pratilaca i gostiju na hipodromu,⁷⁰ Svakako da je brojnost posjetilaca i zainteresovanih natjerao organizatore da obezbijede u danima trke posebne dodatne kompozicije željeznice (“željeznički vagoni se napunili muškinjem i ženskinjem, da ni jaje ne bi moglo pasti megju njih”), veći broj omnibusa, a objavljene su i instrukcije oko kupovine vozni karata, ulaznica, ali i očekivanog ponašanja publike. Tokom godina organizacija je bila sve složenija, broj gostiju veći, pa i uspjeh organizatora.

Ulaskom u 20. st. trke su poprimile drugi značaj, pa je naglasak organizovanja trka stavljen na privrednu komponentu, kako je to rečeno, trke su postale “jedno sredstvo, kojim se odgajivači konja i privrednici podstiču na racionalno konjogojstvo i na što brži razvitak konjarstva”. Podsjećalo se da trke više nisu međunarodnog karaktera i za privlačenje stranaca, nego za one domaće brdske pasmine koje su odgojene u zemlji, “a za koje valja dokazati, da su potomci zemaljskih erarnih i licenciranih privatnih atova.” Pored već poznatog Butmira utrke su se organizovale na Kalinoviku, Kupresu, u Bosanskom Petrovcu,

---

To su: grof Turenne, član direktorija pariškog Jokey-kluba i franc, geogr. društva; baron Berckheim, vojn. doglavljanik franc, poklisarstva u Beču; franc, senator Jacques Hébrard, dalje predstavnici raznih listova kao gg.: Blowitz („Times“) sa sinom, Emil Berr („Figaro“), Scott („L' Illustration“), Genlis („Journal de Geneve“), G. Toucas („Journal des Débats“), Cl. Shorter („Ill. London News“), Pemberton („New -York Herald“ i „National Press“), Emil Lautier („Temps“), Bonneand („France“), za tije m gg. Henrotte i sinovac, bankari iz Parisa, Weiss, direktor društva Grand - Hotela u Parisu, Cuenod - Eynardti Cléméncon, privatnici iz Parisa, Boissier tajnik švajcarske legacije u Beču, Saintard, zastupnik velike pariške trgov. kuće „Phénix“, Levy i Meignin, advokat iz Paris, Henry Moser, pariški zastupnik Bosne za trgovačke i umjetnoobrtničke poslove, Redfern zastupnik i Guttmann, činovnik megjunar. društva za spavaće vagone. — Osim ovih osoba očekuju se za trku još i ovi ugledni gosti : knez Montenuovo, admiral baron Sterneck, grofovi Sztáray, Elemer Batthány, Nik. Esterházy, Coloredo-Mansfeld i Schönborn, fml. baron Löhneysen, baron Sig. Uechtritz , gg. Baltazzi, Wakerow, Egyedi, Vásárhelyi, Bohns i dr. E. Russo.“ (Strani gosti, *Sarajevski list* XVII/82, 1894, 2).

69 Posebnu nagradu, tzv. Trebevičku, u iznosu od 5.000 dao je ugarski džokej klub. Trke u Sarajevu, *Sarajevski list* XVII/61, 1894, 3.

70 Trke na Butmiru, *Sarajevski list* XVII/84, 1894, 2.

Nevesinju, Bijeljini, Gradačcu i Prijedoru. Pojedine opštine su priređivale tokom godišnjih vašara konjske utrke s novčanim nagradama.⁷¹

Sportska društva kao podrška razvoju turizma

Motivisan primjerom održanih konjskih trka i zadobijene pažnje javnosti, *Biciklistički klub* iz Sarajeva priređivao je i svoja vlastita okupljanja i takmičenja. Ova nova “začudna pojava”, ali već registrovana u Mostaru i Derventi, a u Dalmaciji zvana *koturača*, kako je javljeno ljeta 1887. godine, procijenjena je kao korisna zabava, naročito za omladinu, jer je to bolje “nego li da troši svoje zdravlje i skupe pare po – mehanama i kafanama”.⁷² Formiranju ovog kluba doprinijela je pojava agenta koji je u Ćemaluši prodavao bicikle i obučavao zainteresovane da ga voze.⁷³ Za predsjednika kluba izabran je dr. Julius Makanec, prvi izdavač *Bosnische Posta* (1884) i jedan od zakupnika banje Kiseljak. Vrlo brzo klub je počeo da prihvata svoje goste i za njih organizuje druženja i pruža informacije o gradu.⁷⁴ Članovi kluba su svoj hobi ozbiljno shvatali, imali su svoje prostorije za vježbu pa su mogli da svoje prve trke organizuju van Sarajeva, najčešće na relaciji Raštelica – Blažuj dugoj 25 km, a ponekad za zabavu domaćih gostiju na lldži “vožnju u naokolo (korso) s vatrometom, što se u Sarajevu još nije vidjelo.”⁷⁵ Zabave su se usložnjavale pa su 1902. godine na lldži učestvovali u trci s Koturaško-gombalačkim društvom „Sokola“. Tom prilikom priređena je i jedna “veoma zanimljiva novina: utakmica ljepotica uz lijepe nagrade”.⁷⁶ Za proslavu svoje petnaestogodišnjice priredili su štafetnu vožnju od Mostara do Sarajeva, međunarodnu trku od Banja Luke do Sarajeva s učešćem više biciklističkih klubova, zatim „biciklistički cvjetni korso“, turistički izlet na Trebević i na kraju izlet s gostima u Jajce preko Travnika.⁷⁷

71 Konjska utrka u Butmiru kod lldže, *Sarajevski list* XXXV/143, 1912, 2.

72 Nove dvokolice, *Sarajevski list* X/94, 1887, 2.

73 Novo društvo, *Sarajevski list* XI/115, 1887, 2.

74 „U utorak su američki novinari gg. G. D. Mitchell i Eugen Stevens dolazeći iz Travnika stigli na biciklu u Sarajevo, pa će ovih dana poći koturajući se dalje prema Mostaru. Ovdašnji klub biciklista prireguje večeras u počast gostima druževnu večeru na lldži.“ (Na biciklu po svijetu, *Sarajevski list* XIV/101, 1891, 2).

75 Zabava na lldži, *Sarajevski list* XVI/102, 1893, 2.

76 Dobrotvorna zabava našeg Veteranskog društva, *Sarajevski list* XXV/72, 1902, 3.

77 Između ostalih učešće su uzeli “Soko” iz Zagreba, “Pneumatic” i “Wiener

Mnogo kasnije pojava drugog sporta kojim su se bavili stranci i vojni funkcioneri bio je automobilizam. U tu svrhu je i Zemaljska vlada donijela maja 1900. godine naredbu “o predbilježnom postupanju s predmetima za izložbu automobila i s automobilskim sportom u svezi stojećih obrtnih predmeta, koja će se držati u Beču”.⁷⁸ Ulaskom u 20. st. slijedile su informacije o ovoj ekskluzivnoj zabavi širom Evrope, izložbama i sportskim trkama novih obožavanih ljubimaca. S jedne takve trke (Pariz – Beč) stigla je grupa francuskih automobilista 1902. godine preko Bosanske Gradiške, Banja Luke, Jajca i Travnika do Sarajeva, a pojedinci iz te grupe su vozili 50 km na sat. Dobrodošlicu u glavnom gradu pružili su članovi *Turističkog kluba*. Oni su organizovali promenade automobila utvrđenom rutom, “sa brzinom od najviše 12 km u ‘zatvorenom redu’”, tj. “Dva policajca na konjima i dva policajca na biciklima jaše, odnosno voze se na testi pred automobilistama.” Gostoprinstvo je zaokruženo na Ilidži uz večeru, puštanjem Marseljeze, ali i “skioptikon-slika” Bosne i Hercegovine.⁷⁹ U Mostaru je gostima u čast osvijetljena obala Neretve i time su ispraćeni za Dubrovnik. Kako je ova promotivna vožnja kroz Bosnu bila obilježena i jednim “slijetanjem” u jarak i povredama, tako su ovu novu radost i ubuduće pratila upozorenja o neprikladnoj vožnji po uskim i najživljim gradskim ulicama Sarajeva i Mostara, te nesrećama koje su uzrokovane nepažnjom vozača, preplašenih konja i pomutnjom prolaznika. O tom problemu i mogućnosti zabrane vožnje po centru gradova raspravljalo je i gradsko vijeće Sarajeva. Ipak, uzimali su u obzir da “nas posjećuju u velikom broju strani turiste, kojih lijep broj dolazi u automobilima. Takvom zabranom bi bio spriječen i taj strani promet po našim ulicama, čim bismo mi dali sebi svjedodžbu siromaštva u svaćanju važnosti savremenog modernog prometa.”⁸⁰

Automobile su u početku koristile samo najviše ličnosti vlade, poput zemaljskog poglavara Oskara Potioreka i njegovog čestog zastupnika odjelnog predstojnika dr. Todora Zurunića, pa i oni samo po potrebi.

Radler” iz Beča, te “Budapest”. Jubilej, *Sarajevski list* XXV/87, 1902, 2.

78 Glasnik zakona i naredaba, *Sarajevski list* XXIII/68, 1900, 2.

79 Put na automobilu u Bosnu, *Sarajevski list* XXV/80, 1902, 2; Automobiliste u Sarajevu, *Sarajevski list* XXV/81, 1902, 2; Automobiliste u Sarajevu, *Sarajevski list* XXV/82, 1902, 2.

80 Automobili, *Srpska riječ* II/94, 1906, 3; Automobili u Mostaru, *Srpska riječ* II/168, 1906, 3; Iz sarajevske gradske općine, *Sarajevski list* XXXII/98, 1909, 3.

Trebalo je neko vrijeme da se osnuje *Automobil-klub* u Sarajevu⁸¹, a osnivačka skupština je održana 24. augusta 1912. godine.⁸² Svoj su prvi zvanični izlet autima organizovali ugledni članovi krajem aprila 1913. godine do Jablanice. Koliki se značaj dao ovom klubu govori i to da je Zemaljska vlada bila član utemeljitelj i „time doprinijela svoj obol za podupiranje težnja ovoga društva, koje ide za tim, da razvije saobraćaj stranaca i turista i da uredi odnošaje automobilskega športa u nas”⁸³ Potvrda zainteresovanosti za automobile bilo je i otvaranje *Fiatovog* zastupništva i *Semperit* pneumatike početkom 1913. godine pri trgovini građevinskog materijala, gvožđa, boja i potrebnih tehničkih artikala kod Teodora Todeskinija u Sarajevu. To je svakako uticalo na povećan interes za automobile, jer je u samom Sarajevu sredinom te godine bilo oko 80 automobila raznih vrsta, ali zbog kojih je „danju opasno ići ulicama od brzine tih automobila, a osim toga se ulicama ne može ići, kad prolaze automobili, od smrdljivog dima i dignute prašine. Noću opet trube automobila tako jako tuturuču, da ne daju čeljadima po gradu spavati s mirom.”⁸⁴ Porast broja automobila, ipak, nije se mogao zaustaviti.

Dio egzotične ponude za goste koji su pohodili Bosnu bila su izuzetna lovišta u koja je organizovano kretala strana ekonomska i činovnička elita,⁸⁵

-
- 81 „Privremeni odbor automobilskega kluba u Sarajevu razasla je cirkular svima onima, koje misli da se interesuju za ovaj šport i da bi eventualno mogli pristupiti klubu kao članovi. Cilj je ovome klubu da širi interese automobilizma. Privremeni odbor javlja, da klub do sada ima 28 članova.“ (Automobilski klub, *Srpska riječ* VIII/5, 1912, 3).
- 82 „Osnivački odbor bh automobil-kluba u Sarajevu poziva na konstituiraću skupštinu bos. herc. automobil-kluba, koja će se održavati u subotu 24. augusta u staklenoj dvorani hotela Europe“ (Skupština Automobil-klub u Sarajevu, *Sarajevski list* XXXV/180, 1912, 5).
- 83 “Vožnjom je upravljao odborski član direktor Oertel a učestvovali su u izletu osim članova također i brojni gosti. Među ostalim pođoše predsjednik kluba primarni liječnik dr. pl. Mikucki, potpredsjednik sabora dr. Safvetbeg Bašagić, gr. fizik dr. Jojkić, direktor Reiter, kapetan Gregor nadporučnik John, industrijac Silvio Alkalay, nadpovjerenik Woelz i t. d.” (Iz bos.-herc. automobilskega kluba, *Sarajevski list* XXXVI/89, 1913, 2).
- 84 Redovna sjednica gradskog zastupstva, *Sarajevski list* XXXVII/145, 1913, 2.
- 85 “U četvrtak stigli su vozom iz Mostara ova gospoda iz Budimpešte: Grof St. Sztaray, Mirko pl. Szalay saborski poslanici, Karlo Adam jun., minist. tajnik N. Pscherer, Geza pl. Latinovics i dr. Adler. Na kolodvoru je dočekaao vladin povjerenik dr. vit. Berks ove putnike, koji putuju radi lova u Bosni i Hercegovini. "Lovačko društvo", *Sarajevski list* XV/4, 1892, 2. "Zastupnici u ugarskom saboru Mirko Szalay, Bela Vermes i posjednici

često strasni lovci⁸⁶, a uz podršku domaćinā. Postalo je gotovo dio protokola pri dolasku visokih austrougarskih zvaničnika da se u njih kreće uz već dobro uhodane hajke organizovanih seljana na raznovrsnu divljač po bosanskohercegovačkim planinama.⁸⁷ Odziv na ovakvu bogatu ponudu ponukao je vlasti da vrlo brzo donesu *Naredbu* kojom su se regulisali svi koraci tokom lovačke zabave, ali i odredbe za domaće stanovništvo. Između ostalog, njome je bilo regulisano posjedovanje oružanog pasoša, lovačke iskaznice, zabrana lova po zasijanim zemljištima i njihovo gaženje, te zabrana lova u određenim periodima godine za pojedinu divljač. Mada je teško pretpostaviti da se gostima bilo šta zabranjivalo, ipak, pod zaštitom u to doba bili su jeleni, košute, zečevi, divokoze, jazavci i dabrovi, te određeni broj ptica (fazani, jarebice, prepelice, divlji golubovi, guske i patke), dok je za “grabežnu zvjerad” kao što su medvjedi, vukovi,⁸⁸ lisice, veprovi i risovi, te “grabežne ptice” gavrani, čavke i svrake sezona lova bila neograničena.⁸⁹ Detaljnije odredbe donio je *Lovački zakon za Bosnu i*

Geza Latinović i Stjepan Nadassy namjeravaju poći u Bosnu. Putovanje trajae tri nedjelje, a upravljae po višem nalogu lovom nadšumar vitez Geschwindt. Loviće po bosanskim planinama na tetrijebe, megjede i orlove. Putnici poći će preko Rijeke u Spljet, odovle na kolim a u Livno i Travnik. Iza lova zaputiće se lovci preko Kotora na Cetinje.” *Lovački izlet, Sarajevski list* XVI/49, 1892, 2. „Njemački spisatelj Antun baron Perfall iz Mouakova, koji je ovih dana lovio po Igmanu i Bjelašnici, otputovao je u Jajce za Banjaluku, ođaklen će se vratiti preko Zagreba, Budimpešte i Beča u Monakov.” (Turiste, *Sarajevski list* XXVI/129, 1903, 3).

- 86 Jedan od takvih bio je nadvojvoda Franjo Ferdinand. “Lovačke trofeje nadvojvodine broje na hiljade komada, megju kojima dvadeset tigara, osam leoparda i dva slona.” Mada ovi trofeji nisu bili iz Bosne, nego o putu „oko cijelog svijeta“ ovog „glasovitog lovca“, govore o vojvodinoj pasiji. (Povratak nadvojvode Franje Ferdinanda, *Sarajevski list* XVII/126, 1893, 2).
- 87 “O boravku prejasnog gosp. nadvojvode Leopolda Salvatora u Mostaru javljaju odonle, da je 24. o. u Podveležu pri najljepšem vremenu bio priregjen lov na medvjede. U lovu je bilo stotina hajkača i 24 lovaca. Ubijen je jedan medvjed. Prejasni gosp. nadvojvoda i ako nije imao prilike da puca, ipak je izjavio svoje najpotpunije zadovoljstvo sa priregjenim lovom.” (Visoki gosti, *Sarajevski list* XVIII/52, 1895, 2).
- 88 “Pišu nam iz Mostara, da je 6. o. bila odregjena u Podvelež hajka na vukove od strane seoskog kotarskog ureda kojom prilikom su poznati lovci g. vojnički ljekarnik Miller i načelnik Zaimbeg Kulaković dva velika vuka (vuka i vučicu) koji su dosta hajvana poklali ubili odnosno oborili; dočim je treći vuk ranjen kutarisao u šumu. Lovom je upravljao oružnički kapetan vitez Kokotović.” (Vukovi, *Sarajevski list* XIV/147, 1891, 3).
- 89 Naredba o lovu u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* VI/77, 1883, 4.

Hercegovinu 1893. i njegova dopuna iz 1903. godine.⁹⁰

O raširenosti ovog sporta koja je veličala muževnost i hrabrost među višom klasom govori i to da je "lovačko jahanje" bila i jedna od disciplina u organizovanim trkama na Butmiru. Važnije od toga je bilo dodjeljivanje u zakup tri lovačka područja *Lovačkom društvu u Sarajevu* (1. Predio Romanije, Jahorine, Gornjeg i Donjeg Viteza, kao i Odžaka kotare sarajevskog odnosno rogatičkog, 2. Predio Bukovika, Ozrena, te djelomično dijelovi opštine Hreša, Nahorevo, Gornja i Donja Vogošća, kao i Srednje). Kako je navedeno u *Objavi* koju je poslao građanski doglavlник Kučera, "Loviti u ovijem područjima dozvoljeno je samo članovima naprijed spomenutog društva i gostima, koje pozove društvena uprava i snabdjene ih lovačkim kartama, a za sve ostale osobe pak zabranjeno je bez izuzetka."⁹¹ Pored ovih postojala su i druga područja koja su bila omiljena za posebne goste.⁹²

Vrhunac predstavljanja bosanskohercegovačkih lovišta i obilja divljači bila je Međunarodna lovačka izložba u Beču, održana od 15. maja do 15. oktobra 1910. godine, na čije su otvaranje bili pozvani svi članovi bečkog parlamenta. Na izložbi je Bosna i Hercegovina imala svoj paviljon koji je izgledao isto kao onaj "na Čengić vili u sarajevskom polju".⁹³ Pripreme su počele još u jesen 1909. i u tu svrhu organizovan je odbor pod vođstvom dvorskog savjetnika barona Karla Pintera koji je "turio proglas na narod, pozivajući ga da s njim u tome radu sudjeluje.

To se sudjelovanje bosanskog i hercegovačkog naroda sastoji u tome, što će ustupiti ili tačnije zajmiti zemaljskoj vladi, za vrijeme izložite, svoje domaće lovačke predmete, koji su znamenitiji jali ragjom jali ukusom jali rijetkošću jali pretežnošću. Ti bi predmeti bili na pr. rogovi od jelena, od srna, od divokoza, zubi divljih krmaka, ispunjena divljač ili zvjerad, jali cijela jali u djelovitna, pa slika ili drugih umjetnih ragja, što u lov zasjecaju i najpošlje lovačko oružje. ... Jer svijet, koji će tu izložbu pohoditi, biće od veće česti

90 Više vidjeti u: Laska, 2009.

91 Objava, *Sarajevski list* XVIII/106, 1895, 1.

92 „... dok mi ne donese lijep komad lapištova (*Phalacrocorax pygmaeus*), kojega ja do sada još nikada ne ubih i juče istom prvi put na Mostarskom blatu u prirodi posmatrah. Svaki od lovaca imagjaše svoj zasebni čin, te se s toga i mogosmo razdijeliti po raznim kanalima u gustišu trske, te nasto žestoka cika pušaka. Sve ovo učini na me utisak neke velike tropske baruštine.” (Glas njemačkog naučnika o Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXIV/27, 1901, 2).

93 Đogo, 1910, 1-2.

otmen, imućan, odan što lovu a što putovanju, pa prema tome, kakav mu upečatak koja zemlja na izložbi učini pa će k njoj češće zalaziti ili neće. Od toga dakle zavisi posjeta stranaca u dotičnu i zemlju, biva turistički promet, koji je za domaći narod izvor mnogog i znamenitog dohotka. Osim toga od toga zavisi i razvitak jedne grane trgovačkog obrta, koji pravce zasjeca u sitni puk, biva: narodnog umjetnog zanatlijsva. Naša domaća lovačka oružja, naše lovačke umjetničke radnje, naši lovački trofeji i t. d. ističu i se svojom zasebnošću pored onih u i drugih naroda, pa tugjinac, koji se za to interesuje, te stvari rado kupuje. Osim novca, koji na taj način s toga izvora dolazi u naš kraj u promet, tijekom se još daje života i jednom narodnom umjetnom obrtu, biva zarade prostome puku.⁹⁴

Na ovoj izložbi su predstavljena i patentirana i dva izuma iz Bosne i Hercegovine,⁹⁵ a kao najveće odlikovanje izložbe dodijeljena je počasna diploma ždrepani u Goraždu.⁹⁶

Izložbe kao političke i propagandne smotre

Ovo je bila jedna od zadnjih izložbi na kojoj je predstavljena Bosna i Hercegovina. Do tada se to radilo na međunarodnim izložbama – u Budimpešti koja je proslavljala hiljadugodišnjicu dolaska Mađara u Panonsku niziju (1896), Briselu (1897), Beču (1898) i Parizu (1900).

Za budimpeštansku izložbu ugarska vlada je obezbijedila popuste na željeznici, ulazne karte, kao i povoljnu cijenu prenoćišta. “Osim toga su bosanske kafedžije na izložbi, koji će u bos.-herc. odjeljenju izložbe imati kafanu, iznajmile cijelu kuću sa nekih 20 odaja, u kojima će ugledni Bosanci i Hercegovci, koji dogju u Budimpeštu, po razmjerno jeftinu cijenu dobiti konaka. Povrh toga jedan bosanski aščija urediće odmah pored izložbe muhamedansku aščinicu, gdje će kako posjetioci u velikom, tako i ugledniji Muhamedanci za jeftinu cijenu dobiti strogo po svom zakonu propisana jela. Izložbeni ured za bosansko - hercegovačko

94 Megjunarodna lovačka izložba u Beču, *Sarajevski list* XXXII/1, Broj na ogled, 1909, 2.

95 “Iz Beča nam telegrafišu danas ovo: Izumi štampara Riste Kisića iz Mostara, mašina „maja“ za osmorostruku kućnu upotrebu i „peć-sušnica“ primljeni su za patentiranje. Modeli biće izloženi u bosanskom paviljonu megjunarodne lovačke izložbe u Beču. Stručni krugovi izrazili su o izumima Kisića svoje osobito dopadanje.” (Izumi jednog Mostarca, *Sarajevski list* XXXIII/108, 1910, 2).

96 Nagrada na izložbi, *Srpska riječ* VI/203, 1910, 3.

odjelenje izložbe preseliće se skorim sa svijem iz Sarajeva u Budimpeštu (Nagy Janos utcza 44 sz.), te će odonle u svakom obziru biti na ruci pismenom ili usmenom uputom svakom posjetiocu izložbe iz Bosne i Hercegovine, koji se god na taj naš ured obrati. O značaju koji je vlada dala ovoj izložbi govori i brojna bosanskohercegovačka delegacija koja je istim vozom s poglavarom zemlje Apelom prisustvovala otvaranju ove svečane ceremonije.⁹⁷

Ideja pripadnosti i zajedništva privedenih elitnih predstavnika bosanskohercegovačkog naroda trebala je evropskoj javnosti da pokaže ispravnost berlinske odluke, uspjeh austrougarske prosvjetiteljske politike, ali i da gostima pokaže sjaj i moć jedne od prijestonica Monarhije. To doduše nije spriječilo dio privedenih da baš u tim danima počnu da pokazuju otpor ovoj moćnoj carevini.⁹⁸

Vlasti možda nisu ni očekivale veći uspjeh kod već sredovječnih uglednika, pa su na izložbu doveli i oko 400 učenika bosanskih gimnazija, učiteljske i tehničke škole, sarajevske zanatske i trgovačke škole s njihovim profesorima na trodnevni izlet, razgledanje izložbe i drugih znamenitosti Budimpešte.⁹⁹ Ovo "prijatno i poučno" putovanje

97 U deputaciji biće ovi domaći dostojanstvenici i gragjani: mitropolit Serafim Perović i Nikola Mandić, reis-ul-ulema H. Mehmed Teofik ef. Azabagić, muftije H. Muhamed Kadim ef. Korkut iz Travnik, H. Muhamed ef. Čokić iz D. Tuzle, Ali ef. Džabić iz Mostara; španjolski nadrabini Avram Abinon, dalje gradski načelnik u Sarajevu Mehmed beg Kapetanović-Ljubušak i podnačelnik Petro T. Petrović, mostarski gradski načelnik Ibrahim beg Kapetanović sa podnačelnicima Ivanom Bašadurom i Đorđom Glavanom, savjetnik vrhovnog šerijatskog suda H. Nezir ef. Skalić, predsjednik zemaljske vakufske komisije Ibrahim beg Bašagić, vlasnik "Bošnjaka" advokat Jusuf beg Filipović, urednik „Vatana“ Mehmed Hulussi, gradski zastupnici Gligorije M. Jeftanović, Vaso S. Kraljević, Risto Đ. Besarović i Anton Perišić iz Sarajeva, veliki posjednici Derviš beg Čengić iz Zagorja, Ragib beg Džinić iz Banjaluke, Mehmed beg Alajbegović iz Bihaća, Ibrahim beg Džindo iz D. Tuzle, Ali beg Firdus iz Livna, Daud beg Bašagić iz Nevesinja, vojvoda Mašo Vrbica i proto Vid Kovačević iz Banjaluke. Sa deputacijom su pošli u Budimpeštu i okružni predstojnici iz Bosne i Hercegovine gg. dr. F. baron Mollináry, Jakov Vojvodić, Pius baron Lazarini, Fridrik Foglár, M. vitez Rukavina i okružni upravitelj vladin savjetnik dr. Lothar vit. Berks iz Bihaća, a deputaciju će najstariji okružni predstojnik dr. baron Mollináry privesti Njeg. Veličanstvu na poklonstvo (Milenijska izložba u Budimpešti, *Sarajevski list* XIX/37, 1896, 3).

98 Među pristunima bili su glavni pokretači organizovanih pokreta – za crkveno-školsku samostalnost, odnosno vakufsko-mearifsku autonomiju (Šehić, 1980; Madžar, 1982).

99 Posjet milenijske izložbe, *Sarajevski list* XIX/80, 1896, 3.

trebalo je da zagrije srca mladih za Monarhiju, kojoj su se neki stariji opirali. Treba naglasiti da je organizovanje “naučnih” putovanja, tj. ekskurzija i izleta bila stalna i dobra praksa prosvjetne politike.¹⁰⁰ Onaj dio organizovanih putovanja omladine, koje vlast nije organizovala ali ih je nerado dopuštala, bila su sokolska okupljanja širom Monarhije.¹⁰¹

Oko organizacije puta na briselsku izložbu sljedeće 1897. godine potrudio se Turistički klub, a putnici su platili svoje vozne karte. Poglavar zemlje nije putovao s njima, ali ih je ispratio i poželio sretan put elitnoj ekipi, čiji jedan dio “kani ovom prilikom, da pogje na kratko vrijeme i u Paris, London i Holandiju, a u povratku u nekoje veće njemačke gradove.”¹⁰² Zaista je taj dio grupe izjavio na svečanom ručku u Budimpešti, koji im je priredio B. Kalaj, zajednički ministar finansija, na njihovom povratku kući, da su “ljubazno primljeni, kako u Bruselju, tako i u Parisu, te suviše bili milostivo primljeni, i od samoga belgijskoga kralja Leopolda”. Kalaj im je rastumačio da “Ovaj ljubazni doček dade se rastumačiti time, što je Jevropa već saznala, da su Bosna i Hercegovina stupile u red civilizovanih zemalja, jer stoje pod moćnim žezlom našega ljubljenoga vladara.”¹⁰³

100 „15/28. juna o. g. 27 krenuće učiteljskih pripravnika ovd. učiteljske škole pod nadzorom i vodstvom prof. Krčmara i učitelja Hangija na naučnu ekskurziju kroz jugozapadni dio Bosne, kroz Hercegovinu i jedan dio Dalmacije. Ekskurzija će trajati 16 dana, pa će đaci i nastavnici proći kroz ova oveća mjesta i gradove: Travnik, Gučja Gora, Bugojno, Liječno, Čelebić, Grahovo, Knin, Šibenik, Spljet, Solin, Trogir, Metković i Mostar.“ (Naučna ekskursija, *Srpska riječ* 1/83, 1905, 5. Ruta ekskurzije preko Beča, Ljubljane, Zagreba, Rijeke, Zadra, Splita, Dubrovnika, Metkovića i Mostara bila je organizovana za sarajevske maturante uz pomoć Zemaljske vlade, priloge privatnih korporacija i donacija. Ekskurzija abiturijenata trg. stručne škole sarajevske, *Sarajevski list* XXXV/147, 1912, 3. Kraća, trodnevna putovanja bila su ponekad organizovana za ženske škole. *Jedanaesti godišnji izvještaj Državne više djevojačke škole u Sarajevu*, 1906, 5).

101 Povratak sokolaša, *Sarajevski list* XXXV/147, 1912, 3.

102 “U izletu učestvuju osim predsjednika kluba ovi članovi: dvor. savjetnik Hermann, gradski načelnik Mehmed beg Kapetanović, zamjenik drž. nadodvjetnika dr. Markoin, gradski zastupnik Vaso Kraljević, advokat Jusuf beg Filipović, Husein beg Bašagić, vladin tajnik dr. Žarnowski, vladin perovođa Vladimir Besarović, sudski tajnici Muykowski i dr. Lewitus, Ibrahim ef. Rašidkadić, Jeftan Despić, Risto Samouković, bankari Ješua D. Salom i A. Birnbaum, Sokrat i Diogen Petrović, Riza beg Kapetanović, građevinski savjetnik Ribarich, trgovci L. Heim i W. Bruner, bank. činovnici Vuko Đukić i Steinmetz i direktor papirne fabrike u Zenici Springer.“ (Izletnici u Bruselju, *Sarajevski list* XX/88, 1897, 2).

103 Objed u Beču, *Sarajevski list* XX/97, 1897, 2.

Jedna od udaljenih destinacija koje je klub omogućio i pamtio bio je Pariz, organizovana posjeta međunarodnoj svjetskoj izložbi 1900. godine koja se tada održavala i na koju je išla elitna ekipa uz vođstvo barona Molinarija i koju su ispratili „mnogi odličnici grada Sarajeva”.¹⁰⁴ Putovanje je organizovano preko svjetske putničke agencije *The Cook/Son*, koja je svoje sjedište imala u Beču. Ona je još u devedesetim godinama 19. stoljeću dovodila „Ingleze, Franceze, Germance i Austrijance” u Bosnu i Hercegovinu, pa je iz zahvalnosti Bosanskohercegovački turistički klub izabrao 1897. godine njihove čelne ljude Henri Mozera i Toma Kuka za svoje počasne članove.¹⁰⁵

Podsjećajući na pomenute izložbe u izvještaju vlade iz 1906. godine kaže se da su one “znatno tome doprinijele te i daljnje krugove upoznale sa zemljom”, te da “znatan promet sa strancima počima se tek razvijati”. Namjera da se sistematski prati i ulaže u turizam pokazuje i objavljeni izvještaj o radu kupališta na Ilidži u periodu 1892–1905, broj gostiju i prihodi koji su ostvareni.¹⁰⁶ Sljedeći izvještaji vlade nastaviće da donose podatke o prometu stranaca i postignutom napretku, ali i o prihodima koji su se uvećavali od turizma.¹⁰⁷

Novi karakter turizma u Bosni i Hercegovini

Početak 20. st. turistička djelatnost postaje značajniji dio privrednih napora brojnih država, njenih organizovanih struktura, institucija i poduhvata osvijestjenih ekonomskih elita, organizovanih udruženja ili avanturistički nastrojenih pojedinaca. Slične aktivnosti preduzimale su

104 “Na ovaj put je krenulo svega 18 turista i to: Osim vođe predstojnik odjelenja zem. vlade g. F. Sonnleithner, vladin savjetnik dr. Żarnowski, građevni savjetnik Ribarich, veliki posjednik Osman beg Kapetanović Ljubušak, politički pristav Handi beg Džinić iz Krupe, g. Hruška, bankar J. Löschner, učitelj arapskog jezika mostarske gimnazije Ali ef. Kadić, vel. posjednici: Ismet aga Mehremić i Muhamed ef. Čomara iz Sarajeva, trgovac Ademaga Mešić iz Tešnja, trgovac Marko Dobrojević iz Krupe, trgovac Mahmutaga Mahić iz Ljubuškog, natporučnik A. Mandich, inženjer, Karl Fintzinger i okružni veterinar J. Mašlan iz Bišća. Turiste su zdravo stigli u Paris.” (Bošnjaci u Paris, *Sarajevski list* XXIII/80, 1900, 2).

105 Turistički klub u Sarajevu, *Sarajevski list* XX/123, 1897, 2.

106 *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine* 1906, 1906, 596.

107 *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine* 1907, 1909, 191; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine* 1908, 1909, 283-284; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine* 1909, 1910, 249; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine* 1910, 1910, 244; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine* 1911, 1911, 258.

i vlasti u Bosni i Hercegovini.

Nagovještaj novog doba vidio se i u osnivanju putničkog ureda u Sarajevu koji se obraćao pojedincu i nudio mu putovanja u inostranstvo pod motom da se putovanjem najbolje uči i upoznaje svijet, tj. da ga vidi “svojim očima”, ali uz napomenu da je potrebno “najprije dobro upoznati svoju domovinu”. Vidjevši u engleskim turističkim klubovima primjer pokrenula je Hrvatska centralna banka osnivanje putničkog ureda, a njoj su se pridružile Muslimanska i Srpska centralna banka u Sarajevu i zajednički dobile koncesiju od Zemaljske vlade. Osnovani putnički ured pod nazivom *Balkan* priređivao je grupna naučna i zabavna putovanja, kao i vožnju automobilom, garažiranje stranih automobila, posredovanje kod lova i ribolova, te pribavljanje lovne karte i dozvole za ribolov. Izdavala je sve vrste vozničkih karata za pojedine vožnje, kao i za veća putovanja, pribavljala “spavaća mjesta”, otpremala putničku prtljagu, izdavala iskaznice za svratišta, posredovala osiguranje protiv nezgoda na putu, te obezbjeđivala osiguranje putničke prtljage.¹⁰⁸

Nove turističke tendencije imale su odjeka i u Turističkom klubu, pa je Molinarija na mjestu predsjednika 1906. godine zamijenio vladin savjetnik dr. Ivan Žarnovski,¹⁰⁹ a baron je postao počasni član.¹¹⁰ U

108 Putnički ured „Balkan“ u Sarajevu, *Sarajevski list* XXXVI/130, 1913, 2.

109 Bos.-herc. Turističkom klubu pristupili su kao članovi ova gg.: Adolf Beyer, vladin tajnik, Jaroslav Prohaska, finance savjetnik, mag. Pharm. Picek, Josip Herman, sudski tajnik, Antun Schwärz, računski oficijal, Ivan Solar, sudski tajnik, Fridrik Reumann, kontrolor Dion. pivare, Eduard Pleyel, apotekar, Josip Porkert, računski revident, Hugo Schumann, gruntovničar. Ivan Oppitz, računski revident, Karlo Hušak, pristav duhanske režije, Karlo Jelletz, računski oficijal, Josip Schwarz, računski asistent, Petar Kangerga, računski revident, Alfred Steinpach, računski asistent, Karlo Fischer, računski revident, Simo Stanivuković, računski oficijal, Antun Peterlin, računski oficijal, Rudolf Pešina, upravnik Zem. ekonomata, Ivan Benisch, računski revident. Ivan baron Jeszenak, računski asistent, Ćiril Setnik, meteor, asistent, Ivan Simmler, računski revident, dr. Gottlieb Arnstein, c. i kr. štabni liječnik, Luka Karaman, direktor realke i urednik Ivan Vasin Popović, vladin savjetnik.“ (Bos.-herc. turistički klub, *Sarajevski list* XXIX/6, 1906, 2).

110 Bos.-herc. turističkom klubu pristupila su ova gospoda kao članovi: Dr. Aleksije pl. Feichtinger, odjelni predstojnik, Max Springer, car. njemački konzul, dr. Fridrik Fronius, zdravstveni savjetnik, Franjo Topić, oficijal u Zem. muzeju, Leopold Weiss, carinarnik, Adalbert Naglič, c. i kr. kapetan, Sadikbeg Fadilpašić, veliki posjednik, Ibrahimbeg Čengić, veliki posjednik, Aini ef. Bušatlić, šerijatski sudija, Šukri ef. Alagić, gimn. profesor. Hasan ef. Hodžić, prefekt učit. škole, Robert Miaczynski, nadgeometar, Ivan Pogorelc, financ. savjetnik, dr. Maks Schneider c. i kr. štabui nadliječnik, dr. Roman Wodynski, prosekator, dr. Oton Laufer, financ. perovodnik

svom saopštenju Bosanskohercegovački turistički klub je objavio da će ga u javnosti zastupati službeni vladin list *Sarajevske novine* i *Bosnische Post* putem posebnih rubrika, budući da nemaju svog vlastitog lista, a zahvalnost na podršci je upućena njihovim urednicima vladinom savjetniku Ivanu Vasinu Popoviću i c. kr. komercijalnom savjetniku Jovanu Baptistu Šmardi. Namjenska novina *Der Tourist* koja se bavila turizmom i izlazila dva puta mjesečno pokrenuta je 1909. godine, na njemačkom jeziku.¹¹¹

U novu upravu sa Žarnovskim su ušla i nova, domaća lica. Prvi potpredsjednik bio je Riza beg Kapetanović, a drugi Ivan Vasin Popović. Novim pravilima klub je preimenovan u *Bosanskohercegovačko turističko društvo*, te su uvedene izvjesne novine, kao što je biranje pojedinih naročito izabranih "funkcionera" za razne klupske svrhe: "za zabavnodruževne, za tehničke svrhe, za pobiranje zanimljivog i vrijednog gradiva iz naroda za turistiku, povjesnicu, etnografiju Bosne i Hercegovine".¹¹² Klub je bio i inicijator imenovanja počasnog povjerenika i referenta za "turistiku" pa je izabran nadzornik, pa potom i direktor kupališta Ilidže g. Julije Pojman. On je bio jedan od agilnijih članova kluba, ali i vrstan vladin saradnik, pa je za potrebe turističke propagande putovao po Monarhiji i Njemačkoj i držao predavanja o turističkim ljepotama Bosne i Hercegovine.

---

pristav, Tomislav Ferljan, kotar, predstojnik, Božo Čulić, rač. asistent, Bogdan J. Besarović, rač. vježbenik, Sulejman Suljagić, rač. vježbenik, Alois Walzl, blagaj. pristav, Karlo Parik, građj. savjetnik, Ernst Borda, mjernik, Vaso Puškar, činovnik zem. banke, Karlo Marek, upravitelj kreditnog i štedovnog društva, Karlo Fiauss, volonter u direkciji bos.-herc. drž. željeznica, Hugo Gergely, činovnik zem. banke, Pero Stokanović, trgovac u D. Tuzli, Safvetbeg Bašagić, gimn. učitelj, Salihaga Žiga, trgovac, dr. Teofil Koetschet, liječnik, Ivan Durbešić, nadsavjetnik vrhovnoga suda, Ismetaga Čomara, vel. posjednik." (Bos.-herc. turistički klub, *Sarajevski list* XXIX/13, 1906, 3).

111 Novi listovi, *Sarajevski list* XXXII/139, 1909, 3.

112 Ostali članovi odbora bili su: „blagajnik: Adolf Bayer, tajnik: dr. Oskar Szilagyi, odbornici: Jeftan Despić, Josip Herman, Vaso Kraljević, Ademaga Mešić, Ismetaga Mehremić, Robert Miaczynski, Adalbert Naglič, Diogen Petrović, Sokrat Petrović, Ivan Oppitz, dr. Josip Preindlsberger i Matija Ribarici). Zamjenici: Emil Bader, Safvet beg Bašagić, Bogdan J. Besarović i Ernst Borda. Revizori: Ivan Pogorelc, Ernst Volkert, zamjenik Josip Porkert.“ „Kao novi članovi kluba prijavili su se: Avdaga Šahinagić, trgovac i posjednik, Nikola Rajković, blagajnik Zem. banke, Aleksandar D. Jeftanović, vel. posjednik, Fr. Mikolji, financ. savjetnik i dr. J. Sainenfeld, kot. liječnik.“ (Turistički klub, *Sarajevski list* XXIX/28, 1906, 2).

Plan kluba je bila i izgradnja planinarskih, “turističkih kuća”, odnosno planinarskih domova koji bi omogućili izletnicima ugodan boravak. Ova aktivnost podizanja i obnove domova je ostala konstantan napor kluba.¹¹³ Najprije su opremali trebevički dom za noćenje i ručavanje, uposlili domara,¹¹⁴ tako da je uprava kluba mogla obavijestiti svoje članove da mogu računati na “vruće mesnate, riblje i čorbaste konzerve, salame, sira, hljeba, vina, piva, čaja, kafe i t. d., te prema tome nije potreba, da se članovi brinu sami za hranu i nošenje”.¹¹⁵ Podigli su kolibu na vrelu *Dobra voda*, zatim na Romaniji, južnoj strani Jahorine, u podnožju Kleka zbog pogleda “na visoko romantično Crnogorsko gorje”, itd. Radilo se istovremeno na podizanju i održavanju planinarskih putokaza, što nije uvijek bilo izvedivo.

Kako su najavljeni gremijalni (zajednički) izleti kluba po Bosni i Hercegovini, ubrzano se klub punio novim članstvom, te je dostiglo cifru od 180 redovnih članova sredinom 1906. godine, a već početkom 1907. godine 330 članova.¹¹⁶ Poslije se ovaj nagli skok pripisao povlasticama na željeznici odobrenjem Zemaljske vlade, tj. dobivanjem 50% popusta na cijene voznih karata u periodu od 1. aprila do 15. novembra, uz iskaznicu s fotografijom člana i štambiljom kluba, te učlanjenjem članova porodice, ali svakako politikom društva koje više nije bilo ekskluzivno vezano za više socijalne krugove, nego je po uzoru na druga turistička društva u Evropi i s idejom proširenja društva novim članstvom.¹¹⁷

113 Turistički klub, *Sarajevski list* XXIX/56, 1906, 3; Gradnja turističkih kuća, *Sarajevski list* XXXIII/391, 1910, 3.

114 “U toj kući vodiče domazluk šumski stražar Franjo Hiermann, a odbor kluba se pobrinuo, da izletnici dobivaju ondje noćišta i nužnu opskrbu po uglavljenim cijenama.” (Turistički klub, *Sarajevski list* XXIX/56, 1906, 3; Bos.-herc. turistički klub u Sarajevu, *Sarajevski list* XXIX/82, 1906, 2).

115 Turistički klub, *Sarajevski list* XXIX/112, 1906, 3.

116 “Kao članovi kluba pristupila su ova gg.: Julije Bussjäger, c. i kr. pukovnik i vojn. gragj. direktor, Josip Schwarz, rudarski savjetnik, dr. Julije Kehltmann, polit. pristav, Rudolf Filiak, nadzornik bos.-herc. drž. željeznica, Josip Gärtner, nadrajernik bos.-herc. drž. željeznica, Aleksandar baron Rajacsich, pol. pristav, dr. Božo Cerović, gimn. učitelj, dr. Lazar Dimitrijević, prakt. liječnik, Drago Rajković, učitelj trgov. škole, Ljubo Hadži-Ristić, činovnik Zem. banke, Milan Despić, grad. račun, asistent, dr. Pajo pl. Orešković, zubar, Aleksandar Czerniawski, računski savjetnik, Makso Czerniawski, račun, vježbenik, Ferd. Harnischfeger, računski oficijal, Antun pl. Szerdahelyi, volonter bos.-herc. drž. željeznica.” (Turistički klub u Sarajevu, *Sarajevski list* XXIX/17, 1906, 3).

117 Pomenućemo samo neke članove priključene 1906. godine: dr. Theo-

Time je omogućeno aktiviranje ne samo do tada uglednih vladi bliskih pojedinaca nego i onih iz činovničkih, prosvjetnih, trgovačkih, zanatskih i drugih slojeva da svojom agilnošću potpomognu rad kluba. Novina u radu je bilo i organizovanje prvih sijela članova Kluba.

Kako su planovi bili veliki, to se uprava pozabavila da mimo članarina dobije dodatna sredstva, a okretno i probojno članstvo se razmililo da ih omogući na sve načine. Upućene su molbe da se subvencionira klub i prva se odazvala sarajevska gradska opština s 500 kruna, što nije prošlo bez otpora,¹¹⁸ kao i gradska opština Banja Luke sa 100 kruna.

---

dora Krajewska, zvanična liječnica, Konrad Willerth, pivarnik, Valentin Plazzotta, pivarski poslovogja, dr. B. Klinger, prakt. liječnik, Maksim Prnjatović, trgovac i grad. zastupnik, Karl baron Albori, nadzornik, Emil Charles Heymann, franc. vicekonsul, Muhamed Ćurčić, vel. posjednik, Stjepo H. Damjanović, trgovac, Mih. Trebić trgovac, Pero Jovin Bajagić poslovogja, Selim ef. Hadživdagić, posjednik, Aristotel Petrović, konsul u Jedreni; iz Banjaluke: Oton vitez Bordolo de Boreo, financ. savjetnik; iz Višegrada: Jos. Fiessl, c. i kr. potpukovnik, Oton Denk, sektionsingenieur, Suljaga Osmanagić, gradonačelnik, Pavle Branišavljević, podnačelnik, Ali beg Teskeredžić, vel. posjednik, Abdullah ef. Hafizović, šerijatski sudija, Risto P. Ceković, trgovac, Vuko Đukić, prokurista Zem. banke, Samuel Fehervari, posjednik i Anton Schadler, fotograf, Eduard Serelmau, direktor fabrike špirita na Kreki, Šemsi beg Salihbegović, grad. veterinar; iz Bjeline, ingenieur August Braun, građevinski poduzetnik i posjednik i Petar Vekić, fabrikant namještaja; iz Tešnja Zija beg Đonlagić, vel. posjednik, Ibrahim Mešić, trgovac, Jakov S. Albachary, trgovac i Muhamed beg Širbegović, trgovac, Haki beg Pašić, vel. posjednik u Bjeljini, Ali beg H. Pašić, vel. posjednik u Bjeljini, Jaromir Studnička, knjižar i Alois Studnička, direktor Zanatlijske škole u Sarajevu, Dušan Srškić trgovac, Isidor M. Izrael trgovac, Hasan beg Čengić, vel. posjednik iz Sarajeva, Mustajbeg Uzeirbegović, gradski načelnik iz Maglaja i Šemsi beg Abdulahefendić, gradski načelnik iz Dervente, Jovo Marković trgovac u Prnjavoru, i posjednik i trgovac Kosta Kostić veliki posjednik i trgovac iz Dervente ... U 1907. godini članovi postaju i gg. Nikola Preka, činovnik Zem. banke u Sarajevu i Haki beg Zulfikarpašić-Čengić, trgovac u Foči, dr. Julije Prager, financijski tajnik, dr. Viktor Jankiewicz, odvjetnik u Derventi, Josip Engel, trgovac, Ibrahim beg Džuvnić, vel. posjednik, Ibrahimaga Mundžić, trgovac i Vejsil Šišić, trgovac iz Vareša, T. Todeschini, trgovac, Isidor Sohr trgovac, Milan Davidović trgovac, svi u Sarajevu; Stj. L. Subašić, St. Tvić-Ivanković, Jozo M. Dilber, posjednici i trgovci u Bugojnu i Vaso Varenika, posjednik u Jezeru...

- 118 „Turistički klub za Bosnu i Hercegovinu obratio se poglavarstvu s molbom, da bi mu se dala neka pripomoć. Poglavarstvo preporučuje da mu se dade pripomoć, pošto to društvo radi na širenju turistike u zemlji. R. Hadži Damjanović je protiv predloga. Njemu je poznato, da to društvo

Sa zadrškom je donirala i Privilegovana zemaljska banka 100 kruna. Odjelni predstojnik Konstantin Herman inicirao je od nekih opština stalne godišnje subvencije. Između ostalih od: sarajevske gradske 500 kruna, Banjaluke, Donje Tuzle i Donjeg Vakufa po 100 K, Goražda 40 K, Foče 25 K, te od Zemaljske banke 100 K i Union-banke 30 K.¹¹⁹

Najveći dio članstva, ipak, nije se morao angažovati oko ozbiljnih poslova, nego se uključivao u Turistički klub radi organizovanih izleta i uživanja u prirodi. Najbrojniji i najomiljeniji izleti su bili oni u okolini Sarajeva do kojih su putevi bili uređeni i održavani, ali su za neke članove i gospođe bili iznajmljivani i konji za jahanje. Trebević, vodopad Skakavac,¹²⁰ Bukovik bili su dio stalnog programa, a od ostalih mjesta uz noćenje najposjećeniji izleti su bili do Jajca preko Travnika, do Jablanice uz mogućnost uspinjanja manjih grupa na Prenj ili Plasa-planinu (sjeveroistočni dio Čvrsnice), potom do Igmana, Bjelašnice (Mehina luka), Treskavice, Jahorine, Sjetline prema Prači, Romanije (Carske vode), Bitovnja, „Borike Jezero“, svuda gdje je klub imao svoja skloništa, koja su bar neko vrijeme opstajala opravljena.¹²¹ Posebna

---

postoji ima nekoliko godina, ali ono je davalo do ove godine slabe znake života. Ove godine, valjda ušljed promjene uprave toga društva, društvo pokazuje življe djelovanje, ali on je za sad ipak protiv predloga, dokle se vidi, da društvo dadne kakve garancije, da zemlji daje koristi. Kad bi se sad dala pripomoć društvu, mogla bi i ostala društva, kojih ima podosta u Sarajevu, tražiti od gradske općine pripomoći. V. Kraljević je protivan navodu Hadži Damjanovića, te predlaže da se molba uvaži, pošto je turistika vrlo korisna za usavršavanje čovjeka. J. pl. Vančaš misli, da se općina ne će oštetiti sa nekolicke stotine kruna, što bi se dalo pripomoći ovome društvu, inače bi se društvu učinjela šteta i tijem, što bi ostala poglavarstva, na koja bi se u zemlji obratilo društvo za pripomoć, imala izgovor, da ne će dati pripomoći, jer bi mogla misliti: kad nije dalo poglavarstvo glavnoga grada, ne ćemo ni mi, jer možda društvo to i ne zaslužuje.“ (Iz gradske općine, *Sarajevski list* XXIX/49, 1906, 2–3).

119 Turistički klub, *Sarajevski list* XXXI/22, 1907, 3.

120 Isto.

121 „Odbor je naime nabavio za turističku kuću na gori Jahorini u dva maha, i namještaj i kuh, posuđe, ali uzalud. I prvi i drugi put nepoznati zlikovci odnijеше sve što je bilo u kući. Dalje, Klub je, osim toga markirao gvozdanim pločama sa natpisima čitavu okolicu grada, za tijem Trebević, Pale, Bitovnju, Praču, Višegradsku kapiju, Skakavac, Koziju ćupriju, Mošćanicu, Lukavicu, Pazarić - Bjelašnicu, i t. d., I tu trud bi uzaludan: Nepoznata zlikovačka ruka uništila je sve te ploče. Na dalje je Klub sa lijeve strane vojničkog vježbališta postavio kao putokaz 18 velikih drvenih stupova, da putnik u slučaju magle ne zaluta, no i taj trud bješe uzaludan. Jer i te motke bjehu pokradene. – Na Dobroj vodi, idući na Trebević, podigao je Klub jednu otvorenu baraku od

vrsta iskustva je bio izlet do Vareša uz obilazak rudokopa „Smreka“ i „Droškovac“ te talionice, a večeri uz svirku tamburaškog društva „Zvijezda“. Višegrad je postao interesantan nakon otvaranja pruge, pa je razgledanje mosta, kao i spuštanje splavom “niz romantičnu Drinu do Zvornika” bio dio programa.¹²² Dnevni izleti na ovoj pruzi organizovali su se od 1911. godine do Stambolčića kod Pala. Veliki odziv je uvijek imao višednevni izlet do Dubrovnika, uz obilazak Boka Kotorske i Crne Gore, ali i ruta po Dalmaciji (Metković – Biševo (Plava špilja) – Vis – Hvar – Split – Omiš – Makarska – Trpanj) na poziv turističkog kluba iz Metkovića. Kako su izvještaji objašnjavali “ideja o priređivanju ovih izleta, koji su ne samo radi zabave, nego su i čisto naučna putovanja” bila je odlično prihvatana, a u izletima je, prema izvještaju društva „sudjelovalo više stotina turista“.¹²³

Već spomenuta agencija *The Cook&Son* preko Bosansko-hercegovačkog turističkog kluba nudila je putovanje iz Trsta s *Lloydovim* parobrodom „Thalia“ u Grčku, Carigrad i Malu Aziju. Putnici su uz obilazak Venecije, brojnih grčkih ostrva i gradova, te Smirne/Izmira dolazili do Carigrada/Istanbula ovom luksuznom lađom uz pratnju “muzičke kapele prvog reda”, ali i brigu ljekara i usluge frizera. S obzirom na to da je vjerovatno bilo manje prijavljenih od očekivanog, o tome putovanju izvještaj nije donio ništa.

Možda manje spektakularno, ali svakako izuzetno putovanje organizovano je 1911. godine u Rim i Napulj, preko Splita i Ankone, a u povratku preko Barija i Dubrovnika tokom uprave novog predsjednika Turističkog kluba kotarskog predstojnika i vladinog povjerenika za grad Sarajevo Franje Brodnika.¹²⁴ U izvještaju je kasnije navedeno da

---

dasaka, da bi se putnici u slučaju nevremena i žege mogli gdje skloniti: no nepoznati zlikovci su čitavu baraku iz temelja oborili i vas materijal pokrali. – Povrh izvora Dobre vode podigao je Klub Kamenitu ploču sa natpisom Dobra Voda ćirilicom i latinicom. Natpis ćirilicom je neko dlijetom iz kamena uništio, a iza toga je na isti način nestalo i natpisa s latinicom. Ovaki su vandalizmi za svaku osudu.“ (Rad ‘Bos.-herc. Turističkog Kluba u Sarajevu *Sarajevski list* XXXIV/42, 1911, 3).

122 Lične vijesti, *Sarajevski list* XXIX/88, 1906, 2.

123 Rad „Bos.-herc. Turističkog kluba u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXIV/42, 1911, 3.

124 “Sinoć u 9.32 sah. pošao je ovd. Turistički klub sa nekih 120 osoba u zasebnom vozu put Dubrovnika za Anconu i Rim. U društvu izletnika su i predsjednik kluba, vladin povjerenik Franjo Brodnik, potpredsjednik Risto Samouković, gradski načelnik Fehim ef. Ćurčić i dr. izletnicima će se uz put još i druge ličnosti pridružiti.” (Izlet u Italiju, *Sarajevski list*

je “svaki izletnik vidio vječni grad Rim, najljepši grad svijeta Napulj, Vezuv, ostrvo Kapri i njegovu basnoslovnu plavu špilju kao i iskopine u Pompeji”.¹²⁵ Odbor koji je vodio Turistički klub činili su imućni ljudi, dominantno domaći, ali i doseljenici iz Monarhije koji su duže vrijeme boravili u Bosni i Hercegovini.¹²⁶ Društveni i politički uticaj Brodnika, predsjednika kluba, s obzirom da je bio član uprave Privilegovane agrarne i komercijalna banke za Bosnu i Hercegovinu (1909) i da se kao povjerenik za grad Sarajevo istakao povodom organizovanja dočeka cara Franje Josipa, ali i bugarskog kralja Ferdinanda 1910. godine, bio je veliki. To je posredno aktiviralo rad Turističkog kluba, ubrzalo pripreme za brojne turiste i posjetioce svečanosti.

Te 1910. godine Klub je imao 3 počasna člana, 36 utemeljitelja i 200 redovitih članova, održao je 12 redovnih sjednica, riješio 462 spisa (pismene informacije stranim društvima i turistima), izradio je puteve na Golu Jahorinu, od Skakavca na Bukovik, a popravio puteve od Jahorine na Trebević, od Pazarića na Bjelašnicu, od Ivana na Bitovnju i izradio još mnoge uske staze i putanje, koji su markirani turističkim oznakama. Samo Trebević i njegovu turističku kuću pohodilo je 3.523 stranca, koji su se upisali u knjigu utisaka. U jednom godišnjem izvještaju kluba navodi se da je zahvaljujući njemu proputovalo „kroz Bosnu i Hercegovinu veliki broj Srba i Hrvata, Čeha, Mađara, Nijemaca, Italijana, Franceza i Ingleza.”¹²⁷ Često su ova putovanja bila vezana za saradnju sarajevskog turističkog kluba s ostalim turističkim klubovima u Monarhiji, austrijsko-njemačkim alpinističkim društvima, turističkim klubom u Beču, Pragu, Budimpešti, s planinarskim društvima u Ljubljani, Zagrebu, s turističkim klubom *Liburnija* u Zadru i s mađarskim akademskim turističkim društvom. Saradnja ovog tipa bila je samo

---

XXXIV/104, 1911, 3).

- 125 “Rad ‘Bos.-herc. Turističkog Kluba”, *Sarajevski list* XXXVI/26, 5. Feb/23. Jan 1912, 1.
- 126 Potpredsjednici društva bili su dr Diogen Petrović i Risto Samouković, tajnik Ivan Lucić, vladin perovođa; blagajnik Pavle Sertić, bankovni činovnik. Odbornici: Josip Herman, Vaso Kraljević, Jeftan Despić, Armin Birnbaum, Vaso Savić, Franjo Hlasek, Bogdan Besarović, Niko Rajković, Jenica E. Salom, Muhamed ef. Ćurčić, Vuko Đukić, Fehim ef. Ćurčić i Oskar pl. Somogy i za revizore: Johan Opitz, Teodor Todeschini i Joh. Beniš (Sa glavne skupštine bos.-herc. turističkog kluba u Sarajevu, *Sarajevski list* XXXIV/42, 1911, 2–3).
- 127 Rad „Bos.-herc. Turističkog kluba u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXIV/42, 1911, 3.

nastavak dotadašnje prakse i pokazivala živo zalaganje kluba da se odnosi među klubovima poboljšaju i unaprijede.

Primjer toga je stalni dolazak čeških turista, jer su već od prve velike organizovane grupe (70 gostiju) 1897. godine u kojoj su bili političari, poslanici, književnici i sl. bili dobrodošli. Domaćini su im upriličili srdačan doček i susret s "češkom kolonijom",¹²⁸ koja je i sama imala svoje *Češko turističko društvo*, a i sva druga iskustva su ih poticala da se trend dobrih odnosa i saradnje nastavi. Svojim drugim dolaskom 1899. otvorili su put dolasku češke opere, sokola, trgovačkih, zanatskih udruženja i drugih privrednika, a posebno se trend nastavio međusobnom saradnjom sveslovenskih udruženja.

Francuzi i Englezi nisu u ovom obimu i organizovani u grupe dolazili kao turisti, ali su uvijek bili učesnici konjskih trka, te gosti večera kojima su prisustvovali i njihovi konzuli. Karakteristična je posjeta jedne grupe engleskih novinara i novinarki, „javnog mnijenja slobodoumne i napredne Velike Britanije“ koji su proputovali Bosnom i Hercegovinom, kao i komentar vladi opozicione *Srpske riječi*.

„...pošto je državni kalauz naše zemaljske uprave, dobro poznati Iliđža-memur Pojman, engleske goste dočekao još na granici, u Metkoviću, jasno je svakome, ko naše prilike poznaje, da su engleska gospoda poručena, kao ono birvaktile na trke i strijeljanje golubova na Iliđži, biva, da svoja pera stave u službu reklame. Pored svega toga držimo, da će Englezi imati prilike, da pregledaju i preko ružičastih naočara, koje će im Pojman&Com. nataći, i vide i čuju po nešto, što od vladinih organa neće čuti i što im se neće pokazati. Kao svjetski ljudi, kojim se ne može – baš onako ašićare – lug u oči sipati, namirisaće oni i ono, što vladi neće goditi. U tome uvjerenju, mi ih rado pozdravljamo na tlu naše domovine. Dobro nam došli! Wellcome!“¹²⁹

Svim turistima Klub je bio „na ruci, da se što življe zainteresuje za prirodne ljepote naše zemlje, i da ponesu što ljepše uspomene iz naše domovine.“¹³⁰ Za njihovu orijentaciju, a u slučaju odsustva vodiča, izdali su 1909. godine Turističku kartu sarajevske okoline.¹³¹

---

128 Česke turiste, *Sarajevski list* XX/39, 1897, 2.

129 Gosti iz Engleske“, *Srpska riječ* III/111, 1907, 3.

130 Sa glavne skupštine bos.-herc. turističkog kluba u Sarajevu, *Sarajevski list* XXXIV/42, 1911, 2.

131 Turistička karta sarajevske okolice, *Srpska riječ* VI/248, 1909, 3.

Ipak, brojni su i oni primjeri pojedinačnog zanosa Bosnom i Hercegovinom i putovanjem radi odmora ili u turističke svrhe.¹³² Jedan od primjera je dr Radivoj Simonović, ljekar iz Sombora, koji je postao zaljubljenik u bosanske planine, naročito u Prenj i Čvrscopicu, te je postao i saradnik *Sarajevskog lista* i njegove utiske je ovaj list prenosio svojim čitaocima.

U prvom desetljeću 20. st. postoje, dakle, naznake individualnog izbora i korištenja „turistike“ u samostalnoj režiji. U dnevnim novinama poziva se ne samo elita nego i oni koji su u mogućnosti da provedu svoj ljetni odmor na obali Jadrana. Ovako glasi jedna takva reklama: „Pohitite k' moru! Svi koji za trajanja ljetne vrućine trebaju da se kupaju u moru i nauživaju čistog morskog zraka, nek pohite u Trpanj i odsjednu u svratište 'Bosna' koje se nalazi na morskoj obali, sa udobnim sobama.“¹³³

Za svoje zadovoljstvo, ali i održavanje radne atmosfere članovi Turističkog kluba su sedmično držali „druževne sastanke“, bolje se upoznavali i osmišljavali dalje planove za unapređivanje rada. Klub je 1911. godine imao 3 počasna člana, 32 utemeljitelja i 279 redovnih članova, među kojima je bilo 80 državnih činovnika, a ostali su bili advokati, novinari, trgovci, privatnici itd. Broj stranaca koji je pohodio Trebević, izgleda jedan od aduta Kluba, povećao se na 3.614 registrovanih. Potpore društvu su bile manje, pa se klub zahvalio gradskom poglavarstvu u Zenici na ustupljenih 20 kruna, u Bijeljini na 50, u Bosanskom Brodu na 10, u Banja Luci na 100, u Derventi na 10 i Sarajevu na 200 kruna.

Ovakav bilans je preuzeo novi predsjednik Kluba veleposjednik i saborski poslanik dr. Diogen Petraki Petrović, izabran početkom 1912. godine.¹³⁴ Djelatnost kluba je išla svojim tokom, a uvedene novine bile

132 Takvi primjeri su zabilježeni, poput dolaska profesora gimnazije u Novom Sadu Tihomira Ostojića i Taxisa i sekretara egleskog konzulata u Beču Mr. de C. Findlaya, te gradonačelnika Zemuna Frid. Kosovca, gradonačelnika Beča dr Karla Lugera 1901., narodnog poslanika u saborima u Zagrebu i Budimpešti dr. Todora Nedeljkića, advokata u Zemunu i vlasnika i urednika „Narodnosti“ u Zemunu, g. Todora Bekića, njemačkog književnika Antun baron Perfalla 1903, prof. Vittorio Racca iz Lozane, koji je bio kratko vrijeme asistent ekonomiste i sociologa Vilfreda Pareta.

133 Pohitite k' moru!, *Srpska riječ* I/83, 1905, 5.

134 “Za potpredsjednike: Risto Samouković, veleposjednik; Josef Herman, vladin tajnik; za tajnika: Ivan Lučić, vladin perovogja pravosudnog

su izlet u Priboj. Nakon jednogodišnjeg rada, s obzirom na nemir u društvu izazvan Balkanskim ratom, finansijska situacija kluba i nije bila tako loša pa je plan bio da se dom na Trebeviću podigne na jedan sprat.

Posljednja izmjena uprave društva desila se početkom 1914. godine kada je za predsjednika izabran Risto Samouković, ljubitelj prirode i potpredsjednik *Bosanskohercegovačkog ribarskog društva*, a odbor je opet postao uravnotežen u pitanju domaćih i "kuferasa", odnosno s novim političkim okolnostima koje su zahtijevale privrženost i potvrdu pripadnosti Bosne i Hercegovine Monarhiji.¹³⁵ Zbog toga je u izvještaju za 1913. godinu stajalo da je "bila za turistiku uopće nepovoljna", a i broj članova se značajno smanjio (130). U tih pola godine prije svjetske ratne katastrofe uspjelo je članstvo da ode na petodnevni izlet do Oršove u Rumuniji, odnosno poznate banje Herkules¹³⁶, te na kratak izlet do Beograda.

Simbolika posljednjeg izleta kao da je ukazala na glavni kamen spoticanja Monarhije i nesvjesno najavila ratnu katastrofu tokom koje će putovanja utihnuti, a nakon kojega će se turizam razvijati u novim državnim i društvenim okolnostima.

---

odjelenja zem. vlade; za blagajnika: Pavle Sertić, direktor Kreditne Banke; za odbornike: Ljudevit Vjekoslav Kraus pol. pristav, Fadil-beg Fadilpašić veleposjednik, Josef Gärtner, želj. insp., Vuko Đukić prok. zem. banke, dr. Karl Kurz rud. nadkom., Sulejman Šuljagić rač. asistent, Ivan Oppitz rač. savj., Nikola Rajković, kas. zem. banke, Avram D. Salom veleposjednik, Friedrich Schlesinger gragj. savjetnik, Hans pl. Schiirer, šumarnik, dr. Mihajlo Zobković, tajnik; za odborničke zamjenike: dr. Vojislav Besarović, tajnik trgovačke i obrtničke komore, dr. Milan Babić sudb. pristav, Franjo Teodor Lekić, vlad. podtajnik, Edhem ef. Mulabdić, profesor; za revizore: Ivan Bettisch rač. savjetnik, Theodor Todeschini trgovac; za revizorskog zamjenika: Bogdan Besarović, rač. asistent." (Sa glavne skupštine bos.-herc. turističkog kluba u Sarajevu, *Sarajevski list* XXIX/26, 1912, 2).

135 Prvi potpredsjednik bio je vladin tajnik Josip Herman, drugi potpredsjednik vladin tajnik dr. M. Zobkow. Za odbornike izabrani su sudski tajnik Josip Havliček, fin. tajnik dr. Oton Laufer i bankar Josip Löschner, zamjenici odbornika: Josip Dostal, Adalbert Mark, Samuel Schwarz i Ivan Urlep. Revizori: Bogdan Besarović i Teodor Todeschini, a zamjenik Karlo Hušak." (B.-h. turistički klub u Sarajevu, *Sarajevski list* XXXVII/51, 1914, 2).

136 Izlet bos.-herc. turističkog kluba o Duhovskim praznicima, *Sarajevski list* XXXVII/92, 1914, 2.

Zaključak

Austrougarski period u Bosni i Hercegovini pamti putnike raznih profila, koji su trebali evropskoj javnosti da prikažu ispravnost berlinske odluke i uspjehe austrougarske prosvjetiteljske politike.

S obzirom na brojne druge zadatke uprave u zaposjednutoj zemlji, infrastrukturne pripreme stoga nisu bile direktno povezane s turizmom, nego s idejom stvaranja uslova i osiguranja prisustva Monarhije, pa potom prezentacije progresivne uloge austrougarske administracije.

Mogućnosti i kapaciteti bosanskohercegovačke željeznice i smještaja bile su u odnosu na evropske kriterije skromne. Samo je par hotela moglo da ponudi prikladan smještaj putnicima, u Sarajevu i banji Ilidži u njegovoj neposrednoj blizini. Mada su ambicije austrougarske vlasti bile da izgradnjom banja kao zdravstvenih, zabavnih i rekreativnih centara u Bosni i Hercegovini stvori takav potencijal kojim će osigurati dalji razvoj turizma i promociju vlastite uprave, ta namjera nije provedena do kraja.

Počeci organizovanog turizma vežu se za osnivanje *Bosansko-hercegovačkog turističkog kluba* (1892), čiji su članovi bili ugledni i visokopozicionirani članovi društva, što je značilo da će vlada turizam prihvatiti kao ozbiljnu činjenicu i značajno podržavati rad kluba preko istaknutih pojedinaca. Oni su kao članovi Kluba bili glavni domaćini službenim gostima vlade, naučnicima, privrednicima i drugim značajnim osobama zainteresovanim za Bosnu i Hercegovinu. Za zabavu su ponudili lov, gotovo kao dio protokola, konjske trke na sarajevskom hipodromu, te trke kroz Bosnu i Hercegovinu organizovane od *Biciklističkog* (1887) i *Automobilskog kluba* (1912).

Međunarodne izložbe kao političke i propagandne smotre, na koje je vlast organizovano vodila brojne bosanskohercegovačke delegacije, te na njima upriličene bosanske paviljone trebalo je da upoznaju evropsku javnost s ovom zemljom. Dobra praksa prosvjetne politike vodila je i učenike bosanskohercegovačkih srednjih škola na ove izložbe, da upoznaju sjaj prijestolnicā Monarhije.

Novi karakter turizma u Bosni i Hercegovini u prvom desetljeću 20. st. odlikovao se ne samo proširenjem uprave *Bosanskohercegovačkog turističkog društva* s domaćim ličnostima, nego i značajnim njegovim omasovljenjem, stvaranjem uslova za njegov dalji razvoj i brojnošću organizovanih izleta i putovanja.

Conclusion

The Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina records travellers of various profiles, who were supposed to report to the European public that the Berlin decisions from 1878 and the Austro-Hungarian enlightenment policies were justified.

Considering the various other administrative tasks in the occupied land, the infrastructural preparations were therefore not directly connected to tourism, but rather to the idea of creating conditions and ensuring the presence of the Monarchy, and then to present the progressive role of the Austro-Hungarian administration.

The capabilities and capacities of the Bosnian and Herzegovinian railway and accommodation were modest in comparison to the European ones. Only a few hotels could offer appropriate accommodation to travellers, in Sarajevo and in the spa of lidža in its immediate vicinity. Although the Austro-Hungarian authorities had the ambition to build spas as health, entertainment and recreational resorts in Bosnia and Herzegovina which would in turn create such a potential directed towards the further enablement of the development of tourism and the promotion of its own rule, this intention was not fully implemented.

The beginnings of organized tourism are connected to the foundation of the *Bosnian and Herzegovinian Tourist Club* (1892) whose members were prominent and highly positioned individuals, which meant that the government would accept tourism as a serious fact and substantially support the activities of the Club through these esteemed persons. As members of the Club they were the main hosts of official guests of the governments, scientists, businessmen and other important people who were interested in Bosnia and Herzegovina. As entertainment they could offer hunting, almost as a part of the protocol, horse races at the Sarajevo hippodrome, and races through Bosnia and Herzegovina organized by the *Bicycle* (1887) and *Automobile clubs* (1912).

The government organized numerous trips of official delegations sent to international exhibitions which served as political and propaganda parades, on which the staged Bosnian pavilions were supposed to familiarize the European public with this land. A good practice of the educational policies was to take pupils of Bosnian and Herzegovinian high schools to these exhibitions where they could encounter and see the full glamour of the Monarchy's capitals.

The new character of tourism in Bosnia and Herzegovina during

the first decade of the twentieth century was marked not only by the expansion of the management of the *Bosnian and Herzegovinian Tourist Club* with local people, but also with its growth, creation of conditions for its further development and the increased number of organized excursions and trips.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

Neobjavljeni izvori

- » Historijski arhiv Sarajevo
- « Ostavština Jeftanović

Objavljeni izvori

- » *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb 1906.
- » *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907*, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb 1909.
- » *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908*, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb 1909.
- » *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1909*, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Sarajevo 1910.
- » *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1910*, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Sarajevo 1910.
- » *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911*, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Sarajevo 1911.
- » *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), tom V, (ur. Kapidžić Hamdija), Sarajevo 1973.
- » *Bošnjak*, Kalendar za prostu 1906. godinu XXIV godina, Sarajevo.
- » *Jedanaesti godišnji izvještaj Državne više djevojačke škole u Sarajevu*, Sarajevo 1906.

Štampa

- » "Austrijske turiste", *Sarajevski list* XXVII/40, Sarajevo 5.

aprila/23. marta 1907.

- » “Austrijski trgovci u Zagrebu i u Bosni”, *Sarajevski list* XXXI/105, Sarajevo 4. maja/21. aprila 1908.
- » “Austrijsko državno šumarsko društvo”, *Sarajevski list* XIX/100, Sarajevo 23/11. augusta 1895.
- » “Austrijsko državno šumarsko društvo”, *Sarajevski list* XVIII/100, Sarajevo 23/11. augusta 1895.
- » “Automobili“, *Srpska riječ* II/94, Sarajevo 2/15. jula 1906. (ćir.)
- » “Automobili u Mostaru“, *Srpska riječ* II/168, Sarajevo 15/28. novembra 1906. (ćir.)
- » “Automobilski klub“, *Srpska riječ* XXXV/5, Sarajevo 9/22. januara 1912. (ćir.)
- » “Automobiliste u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXV/81, Sarajevo 9. jula/26. juna 1902.
- » “Automobiliste u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXV/82, Sarajevo 11. jula/28. juna 1902.
- » “B.-h. turistički klub u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXVII/51, Sarajevo 12. marta/27. februara 1914.
- » “Banket na Ilidži“, *Sarajevski list* XXII/115, Sarajevo 29/17. septembra 1899.
- » “Bečki izletnici u Bosni“, *Osvit* II/46, Mostar 7. lipnja 1899.
- » “Bos.-herc. turistički klub“, *Sarajevski list* XXIV/13, Sarajevo 2. februara/20. januara 1906.
- » “Bos.-herc. turistički klub“, *Sarajevski list* XXIV/6, Sarajevo 14/1. januara 1906.
- » „Bos.-herc. turistički klub u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXIV/82, Sarajevo 15. jula /2. jula 1906.
- » “Bošnjaci u Paris“, *Sarajevski list* XXIII/80, Sarajevo 8. jula/25. juna 1900.
- » “Česke turiste“, *Sarajevski list* XX/39, Sarajevo 4. aprila/ 23. marta 1897.
- » “Dermatološki kongres u Sarajevu“ *Sarajevski list* XXVI/63, Sarajevo 31/18. maja 1903.
- » “Dobrotvorna zabava našeg Veteranskog društva“, *Sarajevski list* XXV/72, Sarajevo 18/5. juna 1902.

- » “Doček zagrebačkih gostiju“, *Sarajevski list* XXXIII/107, Sarajevo 6. maja/23. aprila 1910.
- » “Društvo austro-ugarskih inženjera i neimara“, *Sarajevski list* XXVI/63, Sarajevo 31/18. maja 1903.
- » “Duhovski prazici“, *Sarajevski list* XII/69, Sarajevo 12. juna/31. maja 1889.
- » Đogo, Husejin. “Bosna i Hercegovina na svjetskoj lovačkoj izložbi u Beču“, *Sarajevski list* XXXIII/19, Sarajevo 11. augusta/29. jula 1910.
- » “Ekskurzija abiturijenata trg. stručne škole sarajevske“, *Sarajevski list* XXXV/147, Sarajevo 22. jula/5. jula 1912.
- » Fevzija Braco, Ajdin. „Trasa uz riječne tokove“, *Oslobođenje* LXIV/21.861, Sarajevo 23. novembra 2007.
- » “Glas njemačkog naučnika o Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list* XXIV/26, Sarajevo 3. marta/18. februara 1901.
- » “Glas njemačkog naučnika o Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list* XXIV/27, Sarajevo 6. mart/21. februara 1901.
- » “Glasnik zakona i naredaba“, *Sarajevski list* XIII/68, Sarajevo 10 juna/28. maja 1900.
- » “Gosti iz Engleske“, *Srpska riječ* III/111, Sarajevo 19. maja/1. juna 1907. (ćir.)
- » “Gosti iz Franceske“, *Sarajevski list* XXXIV/202, Sarajevo 20/7. septembra 1911.
- » “Gradnja turističkih kuća“, *Sarajevski list* XXXIII/391, Sarajevo 16/3. aprila 1910.
- » “Građevine po Sarajevu“, *Bosanskohercegovačke novine* IV/56, Sarajevo 14. jula 1881.
- » “Grand-Hotel u Sarajevu“, *Sarajevski list*, br 53, Sarajevo 3. maja/21. aprila 1895.
- » “Hotel Evropa“, *Srpska riječ* VI/153, Sarajevo 17/30. jula 1910. (ćir.)
- » “Hoteli i hanovi u Sarajevu“ VI/131, Sarajevo 19. juna/2. jula 1910.
- » “Iz bos.-herc. automobilskog kluba“, *Sarajevski list*, br. 89, Sarajevo 29/16. aprila 1913.

- » “Iz gradske općine“, *Sarajevski list* XXIV/49, Sarajevo 27/14. aprila 1906.
- » “Iz sarajevske gradske općine“, *Sarajevski list* XXXII/98, Sarajevo 15/2. augusta 1909.
- » “Izaslanici austrijskih trgovačkih i obrtničkih komora“, *Sarajevski list* XXXIII/109, Sarajevo 9. maja/26. aprila, 1910.
- » “Izlet bos.-herc. turističkog kluba o Duhovskim praznicima“, *Sarajevski list* XXXVII/92, Sarajevo 25 aprila /8. maja 1914.
- » “Izlet geografa u Bosnu“, *Sarajevski list* XXII/61, Sarajevo 26/14. maja 1899.
- » “Izlet megjunarodnih geologa“, *Sarajevski list* XXVI/99, Sarajevo 23/10. augusta 1903.
- » “Izlet u Italiju“, *Sarajevski list* XXXIV/104, Sarajevo 15/2. maja 1911.
- » “Izletnici iz Zagreba“, *Sarajevski list* XX/100, Sarajevo 25/13. augusta 1897.
- » “Izletnici u Bruselj“, *Sarajevski list* XX/88, Sarajevo 28/16. jula 1897.
- » “Izumi jednog Mostarca“, *Sarajevski list* XXXIII/108, Sarajevo 7. maja/24. aprila 1910.
- » “Javna zahvala“, *Sarajevski list* XXIV/57, Sarajevo 15/2. maja 1901.
- » “Javna zahvala“, *Srpska riječ* I/86, Sarajevo 19. juna/12. jula 1905. (ćir.)
- » “Jubilej“, *Sarajevski list* XXV/87, Sarajevo 23/10. jula 1902.
- » “Kiseljak“, *Sarajevski list* XV/50, Sarajevo 27/15. aprila 1892.
- » “Književnost“, *Sarajevski list* XXV/34, Sarajevo 21/8. marta 1902.
- » “Kolera“, *Srpska riječ* VI/207, Sarajevo 23 septembra/6. oktobra 1910. (ćir.)
- » “Kolera u B. Brodu“, *Srpska riječ* VI/206, Sarajevo 22. septembra/5. oktobra 1910. (ćir.)
- » “Kolera u Bosni“, *Sarajevski list* XVI/135, Sarajevo 15/3. novembra 1893.
- » “Konjska utrka u Butmiru“, *Sarajevski list* XIX/78, Sarajevo 1.

jula/19. juna 1896.

- » “Konjska utrka u Butmiru kod Ilidže”, *Sarajevski list* XXXV/143, Sarajevo 18. juna/1. jula 1912.
- » “Kupalište Kiseljak”, *Sarajevski list* XIX/90, Sarajevo 29/17. jula 1896.
- » “Lične vijesti”, *Sarajevski list* XXIV/88, Sarajevo 19/16. jula 1906.
- » “Lovački izlet”, *Sarajevski list* XV/49, Sarajevo 24/12. aprila 1892.
- » “Lovačko društvo”, *Sarajevski list* XV/4, Sarajevo 10. januara/29. decembra 1892.
- » “Megjunarodna lovačka izložba u Beču”, *Sarajevski list* XXXII/1, Broj na ogled, Sarajevo 30/17. decembra 1909.
- » “Milenijska izložba u Budimpešti”, *Sarajevski list* XIX/37, Sarajevo 27/15. marta 1896.
- » “Na biciklu po svijetu”, *Sarajevski list* XIV/101, Sarajevo 28/16 augusta 1891.
- » “Nagrada na izložbi”, *Srpska riječ*, br. 203, Sarajevo 18. septembra/1. oktobra 1910. (ćir.)
- » “Naredba o lovu u Bosni i Hercegovini”, *Sarajevski list* VI/77, Sarajevo 3. jula /22. juna 1883.
- » “Naučna ekskursija”, *Srpska riječ* I/83, Sarajevo 12/25. juna 1905. (ćir.)
- » “Naučni izlet”, *Sarajevski list* XXXIV/91, Sarajevo 27/14. aprila 1911.
- » “Naučni klub u Beču”, *Sarajevski list* XV/47, Sarajevo 20/8. aprila 1892.
- » “Naučni klub u Sarajevu”, *Sarajevski list* XXIV/55, Sarajevo 10. maja /27. aprila 1901.
- » “Naučni sastanci liječnika u Sarajevu”, *Sarajevski list* XXXII/9, Sarajevo 11. januara 1910/29. decembra 1909.
- » “Nemoral na Ilidži”, *Srpska riječ* III/109, Sarajevo 17/30. maja 1907. (ćir.)
- » “Nove dvokolice”, *Sarajevski list* X/94, Sarajevo 14/2. august 1887.

- » “Novi listovi”, *Sarajevski list* XXXII/139, Sarajevo 9/6. novembra 1909.
- » “Novo društvo”, *Sarajevski list* X/115, Sarajevo 2. oktobra/20. septembra 1887.
- » “O Kiseljaku”, *Bosanska vila* III/13, Sarajevo 1. jula 1888.
- » “Objava”, *Sarajevski list* XXXIII/238, Sarajevo 6. oktobra/23. septembra 1910.
- » “Objava“, *Sarajevski list* XVIII/106, Sarajevo 6. septembra/25. augusta 1895.
- » “Objed u Beču”, *Sarajevski list* XX/97, Sarajevo 18/6. augusta 1897.
- » “Oglas”, *Sarajevski list* XXII/113, Sarajevo 24/12. septembra 1899.
- » “Ornitološki sastanak u Sarajevu“, *Osvit* II/56, Mostar 12. srpnja 1899.
- » “Otvaranje Ilidže“, *Sarajevski list* XXXIV/94, Sarajevo 2. maja/19. aprila 1911.
- » “Otvaranje Ilidže“, *Sarajevski list* XV/60, Sarajevo 18/6. maja 1892.
- » „Otvaranje konjske željeznice“, *Sarajevski list* VII/1, Sarajevo 4. januara 1885/23. decembra 1884.
- » “Otvaranje nove željezničke pruge“, *Sarajevski list* XXIX/74, Sarajevo 27/14. juna 1906.
- » “Pohitite k’ moru!“, *Srpska riječ* I/83, Sarajevo 12/25. juna 1905. (ćir.)
- » „Ponuda“, *Sarajevski list* XIII/43, Sarajevo 11. aprila/30. marta 1890.
- » “Posjet milenijske izložbe“, *Sarajevski list* XIX/80, Sarajevo 5. jula/23. juna 1896.
- » “Povratak nadvojvode Franje Ferdinanda“, *Sarajevski list* XVI/126, Sarajevo 25/ 13. oktobra 1893.
- » “Predavanje na Ilidži“, *Sarajevski list* XVIII/41, Sarajevo 5. april /24. marta 1895.
- » “Prispjeli u Sarajevo u Hotel Orijent“, *Bosanskohercegovačke novine* III/3, Sarajevo 9. jan/28. decembar 1880.

- » “Prvi moderni banket u Sarajevu“, *Jugoslovenska pošta* XII/3224, Sarajevo 30. decembra 1939.
- » “Put na automobilu u Bosnu“, *Sarajevski list* XXV/80, Sarajevo 6. jula/23. juna 1902.
- » “Putne bilješke iz Bosne“, *Bosanskohercegovačke novine* I/34, Sarajevo 29. prosinca/17. januara 1878.
- » “Putnici“, *Srpska riječ* I/89, Sarajevo 24. juna/7. jula 1905. (ćir.)
- » “Putnički ured „Balkan“ u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXVI/130, Sarajevo 21/8. juna 1913.
- » “Rad ‘Bos.-herc. Turističkog Kluba u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXIV/42, Sarajevo 24/11. februara 1911.
- » “Rad ‘Bos.-herc. Turističkog Kluba“, *Sarajevski list* XXXV/26, 5. februara/23. januara 1912.
- » “Redovna sjednica gradskog zastupstva“, *Sarajevski list* XXXVI/145, Sarajevo 28. juna/11. jula 1913.
- » “Sa glavne skupštine bos.-herc. turističkog kluba u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXIV/42, Sarajevo 24. februar/11. februar 1911.
- » “Sa glavne skupštine bos.-herc. turističkog kluba u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXI/26, Sarajevo 5. februara/23. januara 1912.
- » “Sa izleta megjunarodnih geologa po Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list* XXVI/110, Sarajevo 18/5. septembra 1903.
- » “Saobraćaj Lašva – Travnik – Jajce“, „Bosan.- herceg. prometna diligencija“, *Sarajevski list* XIV/80, 1891, Sarajevo.
- » “Serenada na Ilidži“, *Sarajevski list* XV/96, Sarajevo 10. augusta/29. jula 1892.
- » Simić Jovan, “Naučni rad u Bosni“, *Pregled* II/1-3, Sarajevo 15. maj 1911.
- » “Skupština Automobil-klub u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXV/180, Sarajevo 17/4. augusta 1912.
- » “Strani gosti“, *Sarajevski list* XVII/82, Sarajevo 15/3. jula 1894.
- » “Strani gosti“, *Sarajevski list* XV/61, Sarajevo 20/8. maja 1892.
- » “Strani gosti iz Budimpešte“, *Sarajevski list* XXI/39, Sarajevo 3. aprila/22. marta 1898.
- » “Trgovina Ilije Ivaniševića u Mostaru“, *Srpska riječ* I/1, Sarajevo 1/14. januara 1905. (ćir.)

- » “Trke na Butmiru“, *Sarajevski list* XVII/84, Sarajevo 20/8. jul 1894.
- » “Trke u Sarajevu“, *Sarajevski list* XVII/61, Sarajevo 27/15. maja 1894.
- » “Turistička karta sarajevske okolice“, *Srpska riječ* VI/248, Sarajevo 14/27. novembra 1909. (ćir.)
- » “Turistički klub u Sarajevu“, *Sarajevski list* XX/123, Sarajevo 17/5. oktobra 1897.
- » “Turistički klub u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXIV/17, Sarajevo 11. februara/29. januara 1906.
- » “Turistički klub“, *Sarajevski list* XXIV/112, Sarajevo 23/10. septembra 1906.
- » “Turistički klub“, *Sarajevski list* XXIV/28, Sarajevo 9. mart/24. februara 1906.
- » “Turistički klub“, *Sarajevski list* XXIX/56, Sarajevo 16/3. maja 1906.
- » “Turistički klub“, *Sarajevski list* XXVI/22, Sarajevo 22/9. februara 1907.
- » “Turiste“, *Sarajevski list* XIV/78, Sarajevo 5. jula/23. juna 1891.
- » “Turiste“, *Sarajevski list* XVIII/63, Sarajevo 26/14. maja 1895.
- » “Turiste“, *Sarajevski list* XXVII/129, Sarajevo 1. novembra/19. oktobra 1903.
- » “U nedelju ov. mj. 20 započeta je svakodnevna vožnja omnibusa između Sarajeva i Ilidže“, *Bosanskohercegovačke novine* III/51, Sarajevo 12/24. juni 1880.
- » “Ugarski liječnici u Sarajevu“ *Sarajevski list* XXII/104, Sarajevo 3. septembra /22. augusta 1899.
- » “Ugarski trgovački dvor u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXIV/61, Sarajevo 42/11. maja 1901.
- » “Utrka Bihać - Sarajevo“, *Sarajevski list* XVI/89, Sarajevo 30/28. jula 1893.
- » “Visoki gosti“, *Sarajevski list* XVIII/52, Sarajevo 1. maj/19 april 1895.
- » “Vukovi“, *Sarajevski list* XIV/147, Sarajevo 13/1. decembra 1891.

- » “‘Za nepušače’ na željeznici“, *Srpska riječ* VI/24, Sarajevo 4/17. februara 1910. (ćir.)
- » „Zabava na Ilidži“, *Sarajevski list* XVI/102, 30/18. augusta 1893.
- » “Zemaljsko-erarna sumporna banja Ilidže“, *Sarajevski list* XVIII/47, Sarajevo 19/7. aprila 1895.
- » “Željeznica Dubrovnik-Sarajevo“, *Sarajevski list* VI/46, Sarajevo 16/4. aprila 1882.

Knjige i članci

- » Abadžić-Hodžić, Aida – Čazim, Suljević. “Graditeljska baština Kučukalića kao temelj urbanog razvoja Brčkog“, *Zbornik radova sa naučnog simpozija “Rađanje modernog grada. Uloga porodice Kučukalić u urbanizaciji Brčkog i okoline”* (ur. Čazim Suljević, Vahidin Preljević), BZK Preporod, Brčko 2023, 238–240.
- » Bejtić, Alija. *Bibliografija štampanih radova o Sarajevu do kraja 1954. godine*, Muzej grada, Sarajeva 1964.
- » Laska, Fr. B. *Lovstvo u Bosni i Hercegovini i tamošnji Državni rezervati za divljač*, Udruženje inženjera i tehničara šumarstva FBiH, Sarajevo 2009.
- » Madžar, Božo. *Pokret Srba za crkveno-školsku samoupravu*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
- » Muhamed Ali-paša. *Ljetno putovanje u Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istoriju, Arhiv grada Sarajeva, Sarajevo 2008.
- » *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba* (ur. Aleksandar Fotić), Clio, Beograd 2005.
- » Šehić, Nusret. *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo 1980.
- » Šarac, Aleksandar A. „Bosna i Hercegovina u turističkim vodičima na njemačkom jeziku od 1878. do 1918. godine“, *Radovi, Historija, historija umjetnosti, arheologija* 16/2, Filozofski fakultet, Sarajevo 2012, 285–300.
- » Šehić, Zijad. “Adolf Strausz: Bosna. Zemlja i ljudi. Historijski, etnografski i geografski prikaz, Beč, 1884“, *Godišnjak* 6, BZK „Preporod“, Sarajevo 2006, 357–366.

- » Šehić, Zijad. "Bernard Wieman: Bosanski dnevnik jednog njemačkog putopisca", *Prilozi zaproučavanje historije Sarajeva* 10, Muzej Sarajeva, Sarajevo 2023, 183–191.
- » Šehić, Zijad. "Moriz Hoernes: Dinarska putovanja – Sarajevo podsjeća na mirnu austrijsku pokrajinu", *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva* 10, Muzej Sarajeva, Sarajevo 2023, 165–180.
- » Šehić, Zijad. "Prilog istraživanju turizma u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave 1878-1918.", *Godišnjak* 11, BKZ „Preporod“, Sarajevo 2011, 302–322.
- » Šehić, Zijad. "Prilog prošlosti Hercegovine XIX stoljeća – sjećanja Murad efendije iz Hercegovine", *Hercegovina: časopis za kulturno i i istorijsko nasljeđe* 11–12, Mostar 2000, 105–122.
- » Šehić, Zijad. "Život i življenje u Sarajevu", *Radovi* 14/1, Filozofski fakultet, Sarajevo 2010, 331–347.
- » Šehić, Zijad. "Bosanska bilježnica. Slike pejzaža i kulturne baštine Bosne i Hercegovine", *Godišnjak* 7, BZK „Preporod“, Sarajevo 2007, 342–353.
- » Truhelka, Ćiro. *Uspomene jednog pionira*, Bosanski portreti, Zenica 2012.
- » Walton, John K. "Predgovor: neki konteksti za povijest jugoslavenskog turizma", *Sunčana strana Jugoslavije* (ur. Hannes Grandits, Karin Taylor), Srednja Europa, Zagreb 2013, 9–21.

Internet

- » Turizam, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2024, <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/turizam>>. (pristupljeno: 9. 9. 2024).